

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

Қылмыстық құқық және криминология кафедрасы

«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» пәні

*Мұхамадиева Г.Ж.
Тұрғанов Ө.А.*

**«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың ұғымы, маңызы
мен түрлері» тақырыбы бойынша**

ДӘРІС

Қарағанды – 2017 ж.

Қазақстан Республикасының ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды
Академиясы

Пікір жазғандар: Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академия бастығының оқу-ісі жөніндегі орынбасары з.ғ.д., профессор Тоқыбаев З.С., Қарағанды «Болашақ» академиясының «Заң пәндері» кафедрасының меңгерушісі з.ғ.к., доцент Қабжанов А.Т.

Г.Ж. Мұхамадиева, Ө.А. Тұрғанов

Дәріс. «Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» атты пән бойынша / – Қарағанды: Қазақстан Республикасының ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2017. – 38 бет.

«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері» пәні бойынша дайындалған дәріс жеткілікті білім деңгейінде даярланып, КОФ 4 курс курсанттары мен СОФ білім алушыларының тәжірибелік қызметте дұрыс, әрі сапалы жұмыс істеуі үшін, өз міндетінің шеңберінде қылмыстық заңдағы өзара ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір-бірінен айырмашылығын және заң нормаларын тәжірибеде дұрыс қолдануға септігін тигізер деген ойдамыз.

Себебі, қылмыстық заң нормаларын тәжірибеде, яғни сот-тергеу қызметінде қолдану тәртібі туралы сөз қозғалғанда және оны іске асырғанда қылмысты құқық бұзушылықтарды саралау туралы мәселе орын алады.

Кіріспе

Қылмыстық құқықтың негізгі міндеттерінің бірі қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді анықтау, оларға жазаның түрі мен көлемін белгілеу болып табылады. Бірақ қылмыстық құқық осы міндеттерді іске асырып ғана қоймай, қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамға қауіптілік дәрежесін, кінәні ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайларды, жаза тағайындау және жазадан босату кезінде ескерілуге тиісті қажеттіліктерді т.б. анықтаумен айналысады.

Сонымен бірге қылмыстық құқық ғылымының көлемінде әр түрлі іс-әрекеттерге әлеуметтік-құқықтық бағалау жасалып, олардың қоғамға қауіптілігі байқалғанда Қылмыстық құқық бұзушылық қатарына жатқызылып, ал қауіптілік дәрежесі елеусіз деп бағаланғанда қылмыстық құқық бұзушылық қатарынан шығарылу мәселесі де қарастырылады.

Қылмыстық құқық мамандардың жеткілікті білім деңгейінде даярлануы, тәжірибе қызметкерлерінің дұрыс, әрі сапалы жұмыс істеуі үшін, өз міндетінің шеңберінде қылмыстық заңдағы өзара ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір-бірінен айырмашылығын және заң нормаларын тәжірибеде қолдану тәртібін ұсынады.

Қылмыстық заң нормаларын тәжірибеде, яғни сот-тергеу қызметінде қолдану тәртібі туралы сөз қозғалғанда және оны іске асырғанда қылмыстық құқық бұзушылықты саралау туралы мәселе орын алады.

Қылмыстық заң нормаларын іс жүзінде қолдану немесе қылмысты іс-әрекеттерді бағалау, ол қылмыстық заңның міндеттерінен туындайды деп түсіну керек.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 2 бабының мағынасы екі қызметті іске асыруға бағытталған. Біріншісі, қауіптілігі жоғары деп танылған іс-әрекеттерді заңда қылмысты деп жариялау арқылы азаматтардың мұндай әрекеттерді алдағы уақытта жасауына немесе заң нормаларында міндеттер белгіленгенде әрекетсіздік танытуына шектеу қою, тиым салу болып табылады. Екіншісі, қылмыстық заңның тиым салуына қарамай, қылмысты іс-әрекеттерді жасаған жағдайда оларға жауаптылықты белгілеу үшін заң нормаларын қолдану болып табылады.

Қылмыстық заң осы екі міндетті іске асыру үшін өмір сүреді. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі осы екінші міндетті дұрыс, әрі қылмыстық құқықта белгіленген ережелерге сәйкес іске асыруға арналған. Сондықтан қылмыстық құқық бұзушылықты саралау қылмыстық құқық ғылымының маңызды және жиі қолданылатын ұғымның бірі болып табылады.

§1. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың ұғымы және оның маңызы.

Саралау - квалификациялау ұғымы латын тілінің *qualis* деген сөзінен шығады және мағынасы сапа деген сөзді білдіреді.

Саралау-квалификация кезінде болған оқиғаға құқықтық баға беріледі, ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға, заңды мүдделерге, құқықтарға және қоғамның құндылықтарына қауіп төндірген, саналы түрде жасалған іс-әрекетке құқықтық бағалау жасалады. Қылмыстық құқықтық бағалау кезінде болған қылмыстық оқиғаны басқа құқық бұзушылықтардан ажыратып, онда қылмыстық құрамы бар немесе жоқтығын анықтап, бар болған жағдайда оны ҚР ҚК Ерекше бөлімінің белгілі бір бабына сәйкестігін табу керек. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда жасалған қылмысты іс-әрекетке құқық шеңберінде бағалау жасалып, ол бағалау қылмыстық құқықтың бүкіл көлемін қамтиды деуге болады, себебі іс-әрекетке бағалау берілгенде осы заң қорғайтын объектілерге зиян келтіргендігі, яғни қоғамға қауіптілігі, кінәлілігі тәрізді елеулі белгілері алдымен анықталып, мұнан кейін ғана қылмысты іс-әрекетті белгілі-бір қылмыстық-құқықтық норма көлемінде талдау жүргізіледі.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде екі маңызды категорияның ара-қатынасы, яғни ұғыстық дәрежесі өлшенеді. Біріншісі, қоғамның мүддесіне қайшы жасалған әрекет назарға ілігіп, оған қарсы шара қолдану қажеттілігі туындайды. Мұндай әрекеттер қоғамға қарсы сипатымен, әдетте сол ортадағы әлеуметтің назарлығын тудырып, жалпы адамгершілік тұрғысынан бағалауға алынады. Адамгершілік бағалау мұндай әрекеттерге тиым салу бағытын ұстанғанда ғана, оны қылмыстық заңда Қылмыстық құқық бұзушылықретінде бағалау қажеттілігі пайда болады. Демек әлеуметтік-қоғамдық ортада адамгершілікке жатпайтындығына байланысты құқық тұрғысынан Қылмыстық құқық бұзушылық деп бағаланған құбылыстар өмір сүреді.

Екінші категория, ол заң шығарушының ой жұмысының жемісі емес, әлеуметтік-қоғамдық ортада, сол қоғамда кездесе алатын зиянды іс-әрекеттерді анықтаудың нәтижесінде дүниеге келген қылмыстық заң.

Заң шығарушының зиянды іс-әрекеттерді қылмысты деп белгілеуінде де адамгершілік бағалау жатыр. Ол бағалау әлеуметтік ортаның бағалауына, яғни сол қоғамдағы адамзаттың ортақ бағалауына негізделген болуы немесе сәйкес болуы қажет. Міне осындай себептен қылмыстық құқық өмір сүріп, өзінің өмір сүру себептеріне байланысты басты міндетін, яғни қылмыстық құрамдарды анықтаумен және оларға жазаның түрі мен көлемін белгілеумен айналысады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде жасалған қауіпті іс-әрекеттердің белгілері мен қылмыстық құқық нормаларымен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының арасындағы сәйкестік анықталады. Жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мен заңда белгіленген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері мен белгілері дәл келгенде, яғни қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объектісін,

объективтік жағын, субъективтік жағын және субъектісін сипаттайтын белгілері дәл келгенде сәйкес деп танылады.

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылықты саралау дегеніміз, жасалған қылмысты іс-әрекеттердің белгілері мен қылмыстық құқық нормаларымен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары белгілерінің бір-біріне сәйкестігін анықтау болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың түсінігі туралы оқулық әдебиеттерде бір-біріне ұқсас, бірақ өзара айырмашылығын да байқауға болатын бірнеше анықтамалар кездеседі. Мысалы, Б.А.Куринов «Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау – бұл жасалған қылмыстың белгілері мен қылмыстық заң нормаларының арасындағы ұқсастықты табу болып табылады», – дейді [1, 12 б.].

Ал В.Н. Кудрявцев «Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ретінде, қылмыстық құқық нормасымен қарастырылған Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерімен жасалған іс-әрекет белгілерінің арасындағы дәл сәйкестікті табу және ресми құжаттарда бекіту» алынады дейді [2, 5 б.]. Осы анықтамаға ұқсас түрде қылмысты саралауды Л.Д. Гаухман былай анықтайды. “Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауды жасалған іс-әрекеттің нақты белгілері мен қылмыстық заңмен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамы белгілерінің, сонымен қатар басқа да заңдармен және РФ ҚК Ерекше бөлімі бабтарының бланкеттік диспозициялары сілтеме жасайтын өзге де нормативтік құқықтық актілердің арасындағы дәл сәйкестікті табу және заң құжаттарында бекіту ретінде түсіну керек” деп көсеткен [3, 21 б.].

Бұл анықтамаларға ұқсас анықтаманы В.А. Сергиевский және С.М.Рахметов «Саралау - бұл жасалған іс-әрекеттің нақты белгілерімен Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының белгілерімен дәл және толық сәйкестігін анықтау және ресми түрде бекіту» дейді [4, 10 б.].

Бұл анықталмалардың өзара айырмашылықтарына көңіл аударсақ, алғашқы кетіріп отырған Б.А. Куриновтың анықтамасындағы “жасалған қылмыстың белгілері мен қылмыстық заң нормаларының арасындағы ұқсастықты табу” деген сөзде ұқсастық ретінде бұл жерде “аналогияны” қолдану туралы сөз болып отырған жоқ. “Ұқсастықты табу” ретінде Б.А.Куринов жасалған іс-әрекетке заңдағы қылмыстық құрам элементтерінің толық сәйкес келуін ұсынады. Оның “Ұқсастықты табу” деген ұғымды қолдану себебі, заңдағы бір қылмыстық құрамға жататын қылмысты іс-әрекеттер өмірде әр түрлі жағдайда, орында, уақытта жасалып, әр қылмыстық өзіндік ерекшеліктері болатынын ескерген. Бірақ бұл ерекшеліктер қылмыстық заңның бір бабы бойынша саралау жүргізуге кедергі жасай алмайды. Мысалы жасалған бірнеше ұрлық қылмысының әрқайсысының басқа ұрлыққа сәйкес келмейтін ерекшеліктері болуы мүмкін. Бірақ заң нормасы мұндай елеусіз ерекшеліктерді өзіне қамтый алады және барлық меншікке тікелей бағытталған ұрлық әрекеттері қылмыстық кодекстің 188 бабы бойынша сараланады. “Ұқсастықты табу” және “дәл сәйкестігін табу” ұғымдарының бұл жерде айырмашылығы жоқ және бұл ұғымдарды синоним ретінде қабылдау керек.

В.Н. Кудрявцевтің, Л.Д. Гаухманның анықтамаларындағы “дәл сәйкестікті табу және оны заң құжаттарында бекіту” деген ұғымдардың қолданылу себебі, ол бұл авторлардың қылмыстық құқық бұзушылықты саралау екі мағынада қолдануына байланысты. Олар қылмыстық құқық бұзушылықты саралау процесс және нәтиже мағыналарында анықтап, процесс ретінде адамның әрекеттерінен белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілерін табуды және қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нормаларын қолдануды, сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықты саралау субъектілерінің ой жұмысы түрінде анықтайды.

Ал нәтиже ретінде қылмыстық істі тәжірибеде жүргізетін қызметкерлердің, яғни тергеуші, сот, прокуратураға органдарының ресми құжаттарда (тергеу қаулыларында, айыптау қорытындыларында, сот үкімдерінде) заңға негізделген өз саралануын көрсетуін келтіреді.

Заң қызметі туралы құжаттарда қылмыстық құқық бұзушылықты саралауды ресми түрде көрсету – бұл қылмыстық құқық бұзушылықты саралау жұмысының барлық қолданылатын жерін білдіре бермейді. Қылмысты әрекеттерге құқықтық баға беру немесе саралау жүргізу тергеу, сот қызметтерін іске асыруда ғана емес, басқа салаларда да, мысалы Қылмыстық құқық бұзушылық туралы және қылмысты әрекеттер бойынша заң бабатарын қолдану туралы ой ұсыныс келтіретін заң ғылымы саласында да кездеседі. Сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықты саралауды ресми құжаттарда бекіту кезеңіне кейін, оны іс жүзінде қолданатын субъектілер алдын-ала ол туралы білім алуы керек. Демек, қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі тек ресми сипатқа ғана емес, сонымен бірге ғылыми сипатқа да ие.

С.М. Рахметов пен В.А. Сергиевскийдің қылмыстық құқық бұзушылықты саралауды жасалған қылмысты әрекетпен Ерекше бөлім баптарының арасындағы сәйкестікті анықтау ретінде қарастыруы, ол бұл бағыттың жоғарыда аталған ғалымдардың түсінігіне мағынасы жағынан ұқсас болып табылатынын көрсетеді. Себебі жасалған қылмысқа қылмыстық заңды қолдана отырып баға беруде іс-әрекеттің қылмысты немесе қылмысты емес екендігі, қылмыстық құқық бұзушылық болса қандай қылмыстық құрамға жататындығы нақталады немесе құқықтық баға беру осы бағытта жүргізіледі. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың жоғарыда келтірілген анықтамалары да осындай мағынада келтірілген. Бұл жерде мынадай сұрақ туындайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау және жасалған қылмысқа құқықтық баға беру ұғымдары бір ұғым ба, әлде олардың айырмашылығы бар ма?

Құқықтық бағалау мағынасы кең, әр салада қолданылатын жалпы ұғым болып табылады. Себебі құқықтық бағалау - құқық салаларында кездесетін құқықтық құбылыстық бір түріне жатады.

Демек, әр құқық саласының өз ерекшелігіне қарай заң нормаларын қолдана отырып, болып өткен белгілі бір оқиғаға баға беруі және оның нәтижесі әр құқықтың өзіндік сипатына, қарастыратын қоғамдық қатынасының саласына байланысты болып табылады. Өзге құқық салалары бойынша бағалау адамның,

ұйым, мекеме, кәсіпорынның, сонымен қатар мемлекеттің жасаған әрекеттеріне беріледі.

Ал қылмысты іс-әрекетке құқықтық баға беру, ол қылмыстық құқықтың өз ішінде жүргізіледі деп түсіну керек. Іс-әрекеттерге құқықтық баға бергенде сол құқықтың өз ерекшелігіне байланысты қалыптасқан, үлгі ретінде қолданылатын арнайы тәсілдері қолданылады. Қылмысты іс-әрекеттерге де құқықтық бағалау жүргізілгенде қылмыстық құқық саласында қолданылатын тәсілдер қолданылып, ол тәсілдер жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекетті басқа құқық бұзушылықтардан айыру, заңмен қорғалатын объектілердің қай аласына бағытталғанын анықтау, нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтерін табу, жауапкершілікті белгілеуде ескерілетін жағдайларға көңіл аудару түрінде белгіленген.

Бұл тәсілдер қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда да қолданылады. Демек қылмыстық құқық бұзушылықты саралау және қылмысты әрекетке құқықтық баға беру ұғымдарының айырмашылығы, ол ұғымдардың қолданылу көлемінде болып жатады. Іс-әрекетті құқықтық бағалау кең, ал саралау тар немесе нақты ұғым ретінде қолданылады.

Қылмысты әрекеттерге құқықтық бағалау жүргізгенде қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың бүкіл кезеңі қамтылады және қолданылуға жататын заң бабын табу міндетінен асып, жауаптылықты белгілеуге қатысты жақтарына да назар аударылады. Ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ұғымын қолданғанда біз алға бір ғана мақсат қойып, ол қылмысты іс-әрекетті қамтитын немесе толық сәйкестігін білдіретін заң нормасын табуды көздейміз. Яғни жасалған қылмысты іс-әрекетпен, заң нормасы белгілерінің арасындағы сәйкестікті анықтауды міндет тұтамыз.

Жалпы, қылмысқа құқықтық баға беру - қылмыстық құқық бұзушылықты саралау - ұғымдарының арасында елеулі айырмашылық жоқ. Тек қылмыстық құқық бұзушылықты саралау құқықтық бағалау арқылы іске асырылады деп түсінуіміз керек.

Жасалған іс-әрекеттерге қылмыстық заң нормаларын қолданып баға беруге тек қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ғана жүргізілмейді, сонымен бірге қылмыстық-құқықтық квалификация да жүргізіледі. Қылмыстық-құқықтық саралау ұғымына тек қылмысты деп танылған іс-әрекеттерге қылмыстық заң нормаларын қолданып баға беру ғана емес, Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы жоқ деп танылатын жағдайларға баға беруде жатады.

Бұл да қылмыстық құқықтық нормалардың қолдану аясын көрсетеді. Тәжірибеде заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келу оқиғасының орын алуына байланысты қылмыстық іс қозғалып, бірақ тергеу немесе сотта іс қарау кезінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамының жоқтығына немесе адамның әрекетінде қоғамға қауіптіліктің, сол сияқты кінәнің болмауына байланысты қылмыстық іс қысқартылатын кездер болады. Мұндай жағдайлар қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ұғымына емес, жасалған іс-әрекетке қылмыстық-құқықтық баға беру арқылы іске асырылатын қылмыстық құқықтық саралау ұғымына сәйкес келеді. Яғни қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға қарағанда қылмыстық-құқықтық саралау ұғымы кең мағынаға ие. Анығырақ

айтқанда қылмыстық құқық бұзушылықты саралау қылмыстық-құқықтық саралаудың бір түрі болып табылады.

Бұл пәнде тек қылмысты іс-әрекеттерді саралау мәселесі қарастырылады. Себебі іс-әрекетте Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы жоқ жағдайларды анықтау үшін бір ғана тәсіл қолданылады. Ол қылмыстық құқық бұзушылық құрамы элементтерінің түгел емес екендігін анықтау. Іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының түгел болмайтын жағдайларын анықтау және ондай кездерде заң нормаларын қолдану көп түсіндіруді қажет етпейді.

Сондықтан іс-әрекетке квалификация бергенде немесе қылмыстық-құқықтық саралау барысында, қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нормаларына сілтеме жасау міндетті емес. Мысалы, шектен шықпаған қажетті қорғануда, қылмыскерді ұстау шаралары шегінен шықпай зиян келтіруде тек Жалпы бөлім нормаларына сілтеме жасалына отырып, іс-әрекет сараланады. Мұндай Жалпы бөлім нормаларын қолданумен шектелетін жағдайларды да құқық нормаларын қолдану қызметіне жатқызуға болады.

Жоғарыда келтірілген анықтама қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың құқықтық құбылыс екендігін білдіреді, яғни іс жүзінде қолданылу арқылы көрініс табатын және қолдану үшін арнайы білімі бар құқықтық құбылыс болып табылады. Бірақ қылмыстық заң нормаларын қылмысты іс-әрекеттерге қолдану, яғни қылмыстық құқық бұзушылықты саралау – құқықтық құбылыстың тек бір түрі ғана болып есептеледі.

Бұл пән бойынша шығарылған оқулықтар негізінен “қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері” және “қылмысты саралаудың жалпы теориясы” деп аталады [5]. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері немесе жалпы теориясы деген атаулардың бір-бірінен елеусіз айырмашылықтары бар. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың ғылыми негіздері деген атаудың мағынасы, ол квалификация жүргізу тек практикалық ғана емес, сонымен бірге, теориялық немесе ғылыми жұмыс екендігін білдіреді. Тәжірибеде жүргізген сот, тергеу, прокуратура органдарының қылмыстық құқық бұзушылықты саралау жұмысы ғылыми тұрғыдан негізделген, дәлелденген түрде болуы керек. Сонда ғана қылмыстық әрекеттерге құқықтық бағалауда қателіктер кету азаяды.

Қылмыстық заңды тәжірибеде дұрыс, тиімді қолдау және қателік-терді азайту үшін қылмыстық құқық ғылымында қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі де зерттеледі. Сонымен бұл курстың қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау негіздері деп аталу есебі, саралау жұмысын ғылыми тұрғыда ойластырылған, негізделген түрде қолдану керектігін білдіреді.

Ал қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың жалпы теориясы деген атау, ол қылмысты әрекеттердің қоғамдық өмірде және қылмыстық заңда да көп болуына байланысты, олардың әрқайсысына жеке-жеке теориялық тұрғыдан үлгі көрсетпей, тек ғылыми тұрғыдан негізделген жалпы ережелерді қолдауды білдіреді. Яғни қылмыстың топтарына аяқталмағандығына, бірнеше адамдардың қатысып қылмыстық құқық бұзушылық жасауына, қылмыстық құқық бұзушылықтың жиынтығына, бірнеше рет қайталануына т.б. ерекшеліктеріне қарай заңды қолдануда біркелкі ереже немесе жалпы теория

ұсынады. Бұл екі атаудың, яғни қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың жалпы теориясы мен ғылыми негіздері деген ұғымдардың өзара үлкен айырмашылығы жоқ, біз бұл пәнде қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың жалпы теориясын көрсете отырып, оны ғылыми тұрғыда негізделген түрде ұсынуымыз керек.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде қылмыстық құқықтың көптеген мәселелері қамтылып, кейбір кезде анық саралау жүргізуге қиындық кездеседі, оның ішінде қылмыстық заңның қалып кеткен тұстары және теориялық концепциялардың көмескілігі, ал кейде мәселенің даулылығы әсер етеді. Сондықтан тәжірибеде саралау жүргізу кезінде қылмыстық құқық ғылымында әлі бір жақты шешілмеген мәселелер бойынша қиындық кездесіп, нәтижесінде әр тергеу, сот ісін жүргізуде мәселелерінде әр қилы саралау кездеседі.

Мұндай әр қилылықты жою үшін ҚР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер бойынша нормативтік қаулылары шығып, олар тергеп-тексеру, сот органдарына міндетті күші бар нормативтік актілер ретінде қолданылады. Жоғарғы Соттың қылмыстық істер бойынша қаулыларында сот-тергеу практикасында даулы болып, біркелкі шешілмеген істер ескеріліп, ондай жағдайларды бір келкі түрде шешу жолдарын ұсынады. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауды дұрыс жүргізуге кедергі жасайтын жағдайдың бірі, ол кейде заңның өзінде қылмысты әрекеттердің анық бейнеленбеуі болып табылады. Заң баптары анық және толық болғанда, ол сот-тергеу қызметінде қолдауға да жеңіл және анық, дәл саралау жүргізуге жағдай жасайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралай отырып, оған құқықтық бағаны көрсеткенде әлеуметтік-саяси және адамгершілік бағалар берілуі үшін қылмыстық заң дұрыс, сапалы, толық жасалып және іс-әрекетті саралау жұмысы да заңдылықты сақтай отырып іске асырылуы керек.

Сондықтан саралау мәселелерін шешу құқықтық ғана емес, ол әлеуметтік-саяси мағынаға да ие.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ұғымының қолданылуы, осы салада ғана пайда болатын құқықтық қатынастың пайда болғанын көрсетеді. Дәлірек айтқанда қылмыстық - құқықтық қатынас қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезден басталады. Ал саралау кезінде бұл құқықтық қатынас ресми түрде көрінеді. Қылмыстық-құқықтық қатынас кінәлі деп танылған адамға осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықты өтеуді, ал мемлекет ол адамға қылмыстық-құқықтық шараларды қолдануды көздейді. Бұл құқықтық қатынас іске асырылғанда кінәлі адамға қылмыстық заңның тиісті нормасы қолданылып, сол норма көлемінде жауаптылығы белгіленеді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу оқиғасына қарай басталатын құқықтық қатынас ұзақ процессті білдіреді. Бұл құқықтық қатынас мазмұнында тек қылмыстық-құқықтық қатынас ғана емес, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық атқару құқықтарынан туындайтын қатынастарда кездеседі. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау процесі тек қылмыстық-құқықтық қатынастың бір түрін білдіреді.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде жасалған қылмысты іс-әрекеттің белгілерімен қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары элементтерінің сәйкестігі ғана анықталып қоймайды, сонымен бірге қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің де баптары қолданылатын кездер болады. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің де барлық баптары жекелеген қылмыстық құқық бұзушылық түрлерін білдіре бермейді. Ал Ерекше бөлімде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау кезінде Жалпы бөлімде қарастырылған жағдайлар орын алса, онда Жалпы бөлімнің нормаларына және оның бөлімдеріне сілтеме жасау арқылы сараланады. Бірақ Жалпы бөлімнің барлық нормаларына сілтеме жасалынбайды, оның ішінде тек аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмысқа қатысушылардың әрекеттерін қарастыратын нормаларға ғана сілтеме жасауға болады. Қылмыстық заңның Ерекше бөлімінде тек қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушының әрекеттері және аяқталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгілері бейнеленген.

Жалпы бөлімнің басқа нормалары қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда мүлдем қолданылмайды деп айтуға болмайды, оларға тікелей сілтеме жасалынбаса да іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы бар немесе жоқ екендігін анықтау кезінде атқаратын ролі бар. Мысалы кінә нысанының, қылмысқа қатысу ұғымының, қылмыстық құқық бұзушылық жиынтығының, қылмыстың бірнеше рет жасалауының т.б. ұғымдары Жалпы бөлімде қарастырылған және қылмыстық құқық бұзушылықты саралау барысында ескерілетін ережелер болып табылады. Сонымен бірге қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде қылмыстық заңға жатпайтын өзге де ведомствалық заңдар, жарғылар, ережелер, инструкциялар ескеріледі.

Бұл өзге ведомствалық актілердің саралау кезінде қолданылу себебі, ол ҚК Ерекше бөлімінің кейбір баптарының бланкетті диспозиция түрінде болуына байланысты. Заң нормаларының диспозициясы бланкетті болғанда, белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық құрамы бар немесе жоқ екенін анықтау үшін, сол тиісті заңдарды қарау керек. Ол заңдарда, жарғыларда формальды түрде құқық бұзушылық болып саналатын іс-әрекеттер, қылмыстық құқықта көбінесе материалдық құрамдар ретінде белгіленген. Мысалы: ҚР ҚК 156 бап – еңбекті қорғау ережелерін бұзу, 292 бап – өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу, 304 бап – санитарлық қағидаларды немесе гигиеналық нормативтерді бұзу. Сол сияқты өзге ведомстволық ережелерді, инструкцияларды, заңдарды бұзу бірден қылмыстық құқық бұзушылық ретінде бағаланады. Мысалы, 150, 151 – сайлау жүргізу саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар, 276 бап – атом энергиясын пайдалану объектілерінде қауіпсіздік қағидаларын бұзу, т.б.

Сот-тергеу қызметінде мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша саралау жүргізілгенде ҚК Ерекше бөлімінің тиісті бабы қолданылады, бірақ іс қозғау туралы қаулыда немесе сезікті, айыпкер ретінде тарту туралы қаулыларда міндетті түрде өзге салалық нормативтік актілердің яғни жарғы, ереже, инструкциялардың тиісті бөлімі келтіріліп, қылмыскердің кінәсі негізделеді.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың түрлері.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралалаудың екі түрі бар: ресми және ғылыми. Ресми саралау - қылмыстық заңның іс жүзінде қолданылуын білдіреді және көрінісі бойынша міндетті түрде ҚК Ерекше бөлімінің бабтарына сілтеме жасау түрінде іске асырылады. Ресми саралау қылмыстық істі жүргізу қызметін атқаратын органдардың, яғни сот, тергеу, прокуратура қызметкерлерінің шығарған сот-тергеу құжаттарында көрініс табады. Сонымен бірге саралауның бұл түрінің тергеуде және сотта қаралып жатқан қылмыстық істер бойынша міндетті күші болады.

Ал ғылыми саралау - қылмыстық істер немесе қылмыстық құқық ғылымына жататын кейбір мәселелер бойынша саралау жүргізу туралы ғалымдардың оқулықтарда немесе басқа да басылымдарда ұсынған пікірлері болып табылады. Ғылыми саралау ұғымына қылмыстық істер бойынша жұмыс істемейтін немесе оның ғылымына қатысы жоқ жекелеген азаматтардың жасаған саралауы жатпайды. Себебі, жекелеген азаматтардың өз бетінше жасаған қылмыстық іс-әрекетке бағалауы қылмыстық құқық ғылымының дәрежесінде бола алмайды.

Бұл екі саралау түрінің бір-бірінен айырмашылығы ол, біріншіден, қолданылу орнына және міндеттілігіне байланысты, яғни ресми саралаудың қылмыстық істер бойынша міндетті күші болады және тек құқық қорғау органдары қызметкерлерімен жүргізіледі.

Екіншіден, ресми саралау ғылыми саралауға негізделген болуы керек. Яғни ғылыми тұрғыда қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда қылмыстық құқықтың қағидалары, ережелері ескеріле отырып талданған, жан-жақты зерттелген, саралау тәртібі ұсынылады. Сондықтан ғылыми саралауда қателіктер аз кездеседі. Тәжірибеде қызметкерлерінің қылмысты әрекеттерге саралау жүргізуінің моделі, қылмыстық құқық ғылымының дұрыс шешімдерін қолдану болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың мәні қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралауда немесе қылмыстық заң нормаларын дұрыс қолданылғанда заңдылық қағидасы сақталады. Демократиялық және құқықтық бағыттағы дамушы мемлекеттер үшін заңды дұрыс, әрі дәл қолдану Конституциялық қағида болып табылады. Заңдылық қағидасы қылмыстық құқық саласында заңды дұрыс түсініп, дұрыс қолдана білуді міндет етеді. Мұнан басқа, бұл қағида заңда көрсетілмеген іс-әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылық ретінде бағаланбайтынын, яғни барлық қылмыстық құқық бұзушылық деп танылған іс-әрекеттер тек қылмыстық заң арқылы анықталатынын білдіреді.

Заң нормалары кейде өмір шындығына сәйкес келмейтін немесе ескіре бастаған түрде, сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылық деп танылған кейбір әрекетердің қылмыстылығына әлеуметтік тұрғыдан күмән болуыда мүмкін.

Бірақ өмір сүріп отырған қылмыстық заңның сапасыз тұстары болса да, оның жалпыға міндетті күші болғандықтан сақталуға тиісті болып табылады.

Бұл да заңдылықтың сақталуын білдіреді. Демек, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралау, ол кінәлінің әрекеттеріне дұрыс баға беретін және қоғамның, жеке адамдардың мүддесі мен құқықтарын қорғайтын заң бабын қолдануды білдіреді. Мұндай талапты сақтаудың маңызы зор, себебі қылмысты іс-әрекетке дұрыс құқықтық бағалау бергенде әділ сот іске асырылып, қылмыскер басқа қылмыстық құқық бұзушылық үшін емес, өзі жасаған қылмыстық құқық бұзушылық түрі бойынша жауапты болады. Нәтижесінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның қоғамға қауіптілігі дәрежесіне сай келетін жауаптылықтың түрі мен көлемі белгіленеді, себебі әр қылмыстың қоғамға қауіптілігінің дәрежесіне қарай қылмыстық заңның Ерекше бөлімінің бабтарында жазалар келтірілген. Қылмысқа дұрыс, әрі толық саралау - жазаны дұрыс белгілеуге жағдай жасайды және қылмыстық жауаптылықтың салдары да дұрыс шешіледі, яғни жаза өтеу мекемесінің түрі, жазадан шартты түрде ерте босату, сотталған адамға түзеу құралдарының түрлерін қолдану, соттылық мерзімінің аяқталуы дұрыс қолданылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралаудың келесі маңыздылығы, ол елдегі қылмыстылық туралы статистикалық ақпараттың дұрыс берілуіне әсер етеді. Егер құқық қорғау органдарының қызметкерлері қылмысқа дұрыс баға бермей және қате саралау жасаса, онда қылмыстылық туралы статистикалық мәліметтер бұрмаланып беріледі, нәтижесінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың ауырлығы, түрлері бойынша объективтік өмірдің шындығына сәйкес келмейтін, қате ақпараттар жарияланады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралаудың келесі маңыздылығы – мемлекеттің қылмыстылықпен күрес шараларын жүргізуіне байланысты болып табылады. Тәжірибелік қызметкер қылмыстық құқық бұзушылықтың түрін дұрыс анықтамаса, онда ол қылмыстық құқық бұзушылық өз тобына жатқызылмай, басқа қылмыстық құқық бұзушылықтың көбеюін білдіруі мүмкін. Мемлекет қылмыстылықтың түрінің көрсеткіштеріне қарай онымен күрес шараларын белгілейді.

Сот-тергеу практикасының материалдарына назар аударсақ, өкінішке орай қылмыстық құқық бұзушылықты саралау субъектілерінің қате жұмыс істеуі жиі кездеседі. Құқық қорғау органдарының жұмысына баға бергенде “құқықтық нигилизм” деген ұғым кейде қолданылады. Мағынасы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жағымсыз әрекеттер жасауын, салдыр-салақ, қате жұмыс істеуін білдіреді. Құқықтық нигилистік әрекеттер сот-тергеу органдары қызметкерлерінің құқықтық сауатсыздығына, жеткілікті деңгейде білімінің болмауына байланысты абайсыздықта қате жіберуіне немесе өздері қылмыстық іске мүдделі болғанда қасақана да құқық нормаларын дұрыс қолданбауына байланысты кездеседі.

Заңды қолдануда қателіктер жіберу әділсоттың іске асырылуына кедергі жасап ғана қоймайды, ол сонымен бірге халықтың арасында құқық қорғау органдары қызметі туралы теріс пікір қалыптасуына және сенімсіздік танытуына әкеле алады. Нәтижесінде сот-тергеу, прокура-тура органдары қызметінің беделіне нұқсан келеді және олардың қыз-меттерінің негізгі мақсаты іске асырылмайды. Мысалы ауыр қылмыстық құқық бұзушылық

жасаған адамның әрекетін жеңіл қылмыстық құқық бұзушылық түрі бойынша бағалағанда, ол қылмыскерге жаза жеткілікті деңгейде белгіленбейді, нәтижесінде жаза қылмыскерге әсер етпейді. Ал жеңіл қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның әрекетін ауыр қылмыстық құқық бұзушылық деп белгілегенде, ол қылмыскер өзінің қауіптілік деңгейіне сәйкес келмейтін құқықтық жазаға тартылады және жаза керісінше, яғни адамды түзеу мағынасында емес, бұзу мағынасында көрініс беруі мүмкін. Нәтижесінде ол адамда құқық қорғау органдарының қызметі туралы теріс пікір қалыптасады және оның болашақ өміріне түпкілікті әсер етуі мүмкін. Осындай нигилистік әрекеттердің алдын-алу үшін қылмыстық заңның 52 бабының барлық бөлімдерінде соттарға жаза тағайындау кезінде ескерілуге тиісті талаптарды келтіреді.

Жаза тағайындау кезіндегі бұл талаптардың сақталуын ҚР Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 19 қазандағы “Бас бостандығынан айыру жазасын тағайындаудың кейбір мәселелері туралы” нормативтік қаулысы талап етеді. Бұл қаулының 1 пунктінде “Әрбір қылмыстық құқық бұзушылық бойынша ылмыстық кодекстің 52 бабында белгіленген жазаны тағайындаудың жалпы негіздерінің сөзсіз сақталуын соттар ескеріп, тым қатал немесе тым жеңіл белгіленген әділетсіз жазалар жазаның мақсатына жетуге жағдай жасай алмайтынына көңіл аудару керек” деп сот қызметіне талап қояды.

Тергеу органдары қызметкерлерінің қылмыстық заңның барынша ауыр қылмыстық құқық бұзушылық түрімен саралау жасайтындығын кездестіруге болады. Мұндай кезде тергеушілер жауаптылықтың жоғарғы көрсеткішіне есеп жасап, оны жеңіл қылмысқа ауыстыруды соттардың еншісіне қалдырады. Тергеу органының қызметкерлері осылайша жұмыс істей отырып, максималдық деңгейде іс-әрекетті бағалау саясатын ұстанады және осындай қызметімен сезікті немесе айыпкер адамдардың заңды мүдделері мен құқықтарын бұзады және заңдылық қағидасын естен шығарады.

Сот-тергеу практикасының материалдарынан қылмыстық жиынтығын қолдан жасауды жиі кездестіруге болады. Тергеушілер қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде жасалған қылмысқа ұқсас өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарды қоса отырып саралайды.

Мысалы бір бандитизм қылмысын саралау кезінде оған ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтарды, мысалы ұйымдасқан топпен жасалған қарақшылықты, атылатын қару-жарықты алып жүру немесе сақтауды, ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастықты құру және оған қатысу тәрізді қылмыстық құқық бұзушылықтарды қосып, жиынтық түрінде бағалайды.

Осылай ете отырып, сот-тергеу қызметкерлері қылмыстық құқықта кейде бір қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілері бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтардың қосындысынан құралатынын, яғни күрделі қылмыстық құрамдардың ерекшелігін немесе мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау ережесін естен шығарады.

Бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтардың қосындысы бір қылмыстық құқық бұзушылық түрінде заңда бейнеленгенде, оның жауаптылығы да басқа қылмыстық құқық бұзушылықтармен салыстырғанда ауыр болып белгіленеді.

Тергеушілер қылмысқа осындай қате саралау жүргізе отырып, оның қателерін соттардың қайта саралау жүргізу мүмкіндіктеріне қалдырады, яғни бұл кезде де тергеушілер максималдық мөлшерде бағалау жүргізу саясатын ұстанады.

Ал аудандық, қалалық соттарда бұл қателіктер көбінесе соттардың жеткілікті дейгейде білімді болмауына байланысты түзелмей, сотталушы, адвокат т.б. тарапынан апелляциялық арыздың болуына байланысты ҚР Жоғарғы соттың қылмыстық істер туралы алқа мәжілісінде түзеліп жатады. Мұндай кезде Жоғарғы соттың алқасы артық тағылған айыптауларды алып тастап, оның себебін өз анықтамаларында келтіреді.

Іс-әрекетте қылмыстық жиынтығы жоқ жерде сауатсыздықпен қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы түрінде саралау, сот-тергеу қызметінің ең ауыр қателігі болып табылады. Себебі мұның нәтижесі қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындауға әкеледі.

Тергеушілердің, соттардың өз саралауын негіздеп келтіруін, яғни неге осы бапты қолданып отырғанын түсіндіре кетуін Жоғарғы Сот Пленумдарының қаулылары ертеден талап етуде. Мысалы “Сот үкімі туралы” 1969 ж. 30 маусымдағы КСРО Жоғарғы Соты Пленумының қаулысында “қылмыстық заңның белгілі бір бабы немесе баптың бөлімдері, тармақтары бойынша қылмыстық құқық бұзушылықты саралауы үкімде түсіндіріліп көрсетіле кетуі керек” дейді [6, 258 б.].

Сол сияқты 2001 жылғы 19 қазандағы “Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Нормативтік қаулысы 5 тармағында “Соттар жаза тағайындау кезінде қылмыстық іс жүргізу кезеңінің 379 бабының 2 бөліміне сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық жасағандығы үшін кінәлі деп танылған адамға үкім шығарғанда жазаның жүрін, көлемін немесе мерзімін белгілеу себебін көрсетуге міндетті. Мұндай кезде соттар жазаны белгілеуге әсер еткен жағдайларды ғана тізбелеумен шектелмей, сонымен бірге қылмыстық қоғамға қауіптілігін дәрежесі мен сипатын және қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адамның және басының қауіптілік дәрежесін қалай бейнелейтінін көрсетуі керек”, – дейді.[7, 318 б.]. Бірақ бұл талап әлі күнге дейін сот-тергеу қызметінде көпшілік жағдайда сақталмауда.

Қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралау үшін заң талаптарын дұрыс түсінетін, біліктілігі жоғары, сауатты тергеушілер, соттар, прокурорлар жұмыс істеуі керек және олар заңды тек құқықтық мағынада түсініп ғана қоймай, оның әлеуметтік мағынасын да түсіне алатындай деңгейде болуы керек. Қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралауды іске асырудағы бір кедергі, ол сот-тергеу органдары қызметкерлерінің жаттанды жұмыс істеуі болып табылады. Тергеу қызметінде бұрын болған қылмысқа ұқсас уақиға болғанда, дәл сол баптарды қайта қолдану да жиі кездеседі.

Осылай ете отырып, әр бір жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың өз ерекшелігі болатынын ескермейді. Тергеу жұмысы, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылықты іс-әрекеттерге заң баптарын қолдану творчестволық тұрғыдан қарауды қажет ететін қызмет. Яғни қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда қолданылатын қағидалар мен ережелерді ескере отырып, тергеуші

саралау жүргізгенде, қылмысты іс-әрекеттің заң бабтарымен толық қамтылуын, заңмен қорғалатын қоғамдық қатынасқа сәйкес келуін, қолданған заң нормасы кінәлінің қауіптілік деңгейіне сәйкес келуін, бір әрекет үшін бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық ретінде құқықтық шараға тартылмауын т.б. талаптарды сақтауы қажет. Бірақ бұл жұмыс қылмыстық құқықтық талаптарын ескере отырып іске асырылуы тиіс, олай болмағанда әр тергеушінің, соттың қылмыстық құқық бұзушылықты әрекеттерге жасаған саралауы, оның жеке пікірін, ұстанымын білдіріп, қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға белгіленген ережелерге сәйкес жүргізу талабын бұзуы мүмкін. Қылмыстық заң және оны түсіндіру мақсатында шығарылатын өзге нормативтік актілер жауаптылық шарасын дұрыс, әрі мемлекет аумағында бір келкі қолдану үшін шығарылады. Әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси құбылыстарды бір мемлекет аумағында бір тектес және дұрыс түрде жүргізу үшін, мемлекет ол салалар бойынша арнайы заңдар қабылдайды. Олай болмағанда мұндай елеулі қоғамдық құбылыстардың шешімі әр аумақтағы лауазымды адымдардың жеке көз-қарасына тәуелді болып қалады.

Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекетті қалыптастыруды көздейді. Бұл ұзақ процессті қамтитын мақсат, себебі қоғамда заңның бірінші кезекте қолданылуын, оның беделін көтеріп ғана қоймай, со-нымен бірге әлеуметтік-экономикалық елеулі қатынастардың барлығын анықтауды, оларды бір тұтас үлгіде шешу үшін арнайы заңдар қабылдануды талап етеді. Құқықтық реттелуге жататын елеулі қатынастар немесе елеулі қоғамдық қатынастар ретінде бағалануы үшін мыналар болуы керек. Біріншіден, ол құбылыс әлеуметтік-қоғамдық өмір үшін елеулі маңыздылығы болуы керек. Мысалы, төтенше жағдайлар орын алғанда туындауы мүмкін мәселелерді қалай шешу керек? Бұл сұрақтың жауабы ретінде Қазақстан Республикасында арнайы заң қабылданған немесе тұқым шаруашылығына қатысты туындайтын қатынастарды реттеуге арналған заң т.б. Екіншіден, елеулі қатынастар тек жеке бір адамның биологиялық қажеттілігін (мысалы, тамақ сатып алу, т.б.) емес, қоғамның дамуын білдіретін құбылыс түріне жатуы керек. Үшіншіден, елеулі құбылыста бір тектес қоғамдық қатынастар орын алып, оның шешілуі мемлекеттік құқықтық саяатты барынша ескере отырып іске асырылуы керек. Төртіншіден, елеулі қоғамдық құбылыста құқықтық қатынас субъектілері белгіленіп, олардың құқықтары мен міндеттері анықталуы қажет. Демек құқықтық мемлекет жеке түсінік, ұстаным бойынша емес, ереже бойынша өмір сүруді талап етеді.

Құқықтық мемлекеттің қылмыстық заңы бірнеше міндеттерге сай болуы керек. Бірінші кезекте қылмыстық заң құқық дамуының ең жоғарғы деңгейін көрсетуі қажет. Ол үшін қылмыстық іс-әрекеттерден қорғалуға жататын мемлекетпен қоғамның барлық мүдделері, құндылықтары қаншалықты деңгейде бағаланғаны анық болуы қажет. Екінші кезекте адамгершілікпен құқықтық моралға қайшы, қоғамға қауіптілігі елеулі іс-әрекеттердің барлығы Қылмыстық құқық бұзушылық ретінде заңмен қамтылуы керек. Келесі кезекте қылмыстық құқық бұзушылықты әрекеттерге белгіленетін жазалау шараларының сәйкестігі мен толықтығы заңда көрініс табуы керек. Төртінші

кезекте қылмыстық құқық ғылымында заң нормаларының қолданылуы тиімділігін шешу, яғни іс-әрекетке баға беруге байланысты даулы мәселелерді бір тәртіпке келтіру арқылы қылмыстық құқық бұзушылықты саралау қызметін оңтайластыру қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа дұрыс саралау жасалғанда қылмысты іс-әрекет дәл анықталып ғана қоймай, заңмен қорғалатын қатынас, зардап т.б. құрам элементтерінің белгілері, яғни әрекеттің сипаты мен бағыты, кінә нысаны дұрыс анықталады. Сондықтан қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралау бірнеше талаптарға жауап беріп, мынандай мағыналарда анықталады:

1) әділ сотты іске асыруда заңдылық қағидасының сақталуын білдіреді;

2) қылмысқа берілген әлеуметтік-саяси және құқықтық бағаны бұзбай іс жүзінде көрсетеді; 3) кінәлінің жазасы мен жауапкершілігін дұрыс белгілеуге, яғни ҚК Ерекше бөлімінің бабтары бойынша айыпталып, сол бабтар көлемінде жаза тағайындауға әкеледі; 4) қылмыстық іс-жүргізу заңында қарастырылған істі тергеу тәртібін белгілеуге жағдай жасайды; 5) қылмыстылықтың көрсеткіштері дұрыс келтіріледі.

Сонымен қылмысты іс-әрекеттерге дұрыс баға беру құқықтық құбылыс ретінде құқықтық маңызға ғана ие болмай, әлеуметтік-саяси маңызға да ие болып, құқық қорғау органдары қызметінде көрініс табады және олардың жұмысының сапасын анықтаудың басты құралы болып табылады. Сондықтан қылмысқа дұрыс квалификация жүргізу-қылмыстық заңды сот-тергеу қызметінде дұрыс қолдану арқылы көрінісін беріп, ол тек құқық қорғау органдарының ғана емес, әлеуметтік-қоғамдық ортаның да ортақ тілегін іске асыратын қызмет түрі болып табылады.

3. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі нормаларының қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауға ықпалы.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі қылмыстық құқықтың негізгі арналуын, яғни оның іс жүзінде қолданылу практикасын білдіреді. Қылмыстық құқықтың бүкіл болмысы, оның Жалпы және Ерекше бөлімдерінің құрылымы заңды іс жүзінде қолдану мақсатына арналған.

Бұл мақсатқа қылмыстық құқықтың бір ғана мәселесі жатпайды. Ол қылмыстық құқық бұзушылық деп танылған іс-әрекеттерді қылмыстық заңда көрсету арқылы халықтың қылмыстық құқық бұзушылық жасауының алдын алу.

Қылмыстық құқықтың басты мақсаты ретінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың іс-әрекеттерін бағалап, оған жауаптылық белгілеуді көздей отырып, осы мақсатқа жету үшін қажетті мәселелерді осы құқық саласының мазмұнында қарастырады. Мысалы, қылмыстық жауаптылықтың негізі, қылмыстық құқық бұзушылықтың түсінігі, қылмыстық құқық бұзушылықтың санаттары, аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық деген тәрізді сұрақтарға жауап белгілеп, Ерекше бөлімде әрбір қылмыстық құқық бұзушылықтүрін жеке қарастырып, жауаптылығын бейнелейді. Демек, қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мен қылмыстық құқық мазмұнының көлемі, олардың зерттейтін нысаналары бірдей емес.

Қылмыстық құқық қылмыспен жазаны құқықтық тұрғыдан талдайтын ғылым саласы. Қылмыстық құқық заңды қолдану үшін білу қажет деп танылатын барлық негізгі ұғымдарды анықтап, олардың мазмұнын, құрылымын ашатын ілім түрі болып табылады. Ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралау қылмыстық құқықтық ережелерді ескере отырып қылмыстық іс-әрекетке баға беруді немесе заң нормасын өмірге енгізуді білдіретін қылмыстық құқықтың жеке мәселесі ретінде бағаланады. Демек қылмыстық құқық бұзушылықты саралау пәнінде қылмыстық құқық анықтаған, зерттеген дайын ұғымдар қолданылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық деп танылатын әрекеттерге құқықтық талдау жүргізумен айналысқанмен, оның кейбір тәжірибелік мәселелерін көрсетумен айналыспайды, яғни заң баптарын сот-тергеу қызметінде саралау жасау ережелеріне сүйене отырып қолдануды толық ашып бермейді.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың қылмыстық құқықтан келесі айырмашылығы, ол зерттеу объектілерінің көлемінде. Қылмыстық құқық зерттеу объектісі ретінде негізінен екі мәселені, қылмыстық құқық бұзушылық және жаза мәселесін қарастырады. Ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралау курсы жаза мәселесін қарастырмайды. Мұның себебі бұдан бұрынғы бөлімде айтқанымыздай, егер қылмыстық әрекетке қылмыстық құқық бұзушылықтың заң тұрғысынан дұрыс бағалау берсек, онда тиісті жазаны қолданудың алғы шарты да дайын болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау негіздері пәні жеке ғылым саласын білдірмейді, ол қылмыстық құқық ғылымының құрамында қарастырылады.

Қылмыстық құқық ғылымы қылмыстық құқық бұзушылық және жаза категорияларын қарастыра отырып, жекелеген қылмыстық құқық бұзушылықтардың өзіне ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардан айырмашылығын, ол қылмыстық құқық бұзушылықтардың кейбір жағдайларда бағалану тәртібін, кінәні ауырлататын құрамдары тәрізді мәселелерді қамтиды.

Бірақ бұл келтірілген мәселелердің ішінен ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтарды ажырату, әр түрлі ситуациялар бойынша қылмыстық іс-әрекетке квалификация жасау, кінәні ауырлататын жағдайлар болғанда заң бабтарын қолдану қылмыстық құқық бұзушылықты саралау курсына да қарастырылады. Себебі бұл мәселелер қылмыстық құқықтық мәселелерді талдау кезінде ашылады, ал қылмыстық құрамдарды әр-түрлі жағдайларды қолданып талдау, бұл қылмыстық құқықтық құрамына жататын саралау мәселесін білдіреді.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау курсының негізгі мағынасы және міндеті қылмыстық іс-әрекеттерге құқықтық баға беріп, заң бабтарын қолданғанда ескеру және білу керек болып табылатын негізгі қағидалармен, ережелермен, талаптармен таныстыруға бағытталған.

Қылмыстық құқықтың жалпы мәселелерін шешудің маңызы зор, себебі соның нәтижесінде ғана қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға бағытталған ережелер дұрыс беріледі. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың кез келген қылмысқа байланысты қылмыстық заңның тиісті бабын таңдау кезінде қолданылуы қажетті жалпы ережелері мен қағидалары бар.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың қағидалары ретінде қылмыстық әрекетке қатысты заң бабтарын қолданғанда ескеруге жататын және орын алғанда сақтауға тиісті ережелер алынады. Бұл қағидалар бұзылғанда қылмыстық құқық бұзушылықты саралау қате деп танылады. Олардың қатарына мыналар жатады:

- бір қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын іс-әрекетті бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық ретінде бағаламау.

- қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың толық, әрі дұрыс болуы.

- қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінде қарастырылған іс-әрекеттер қылмыста орын алғанда сілтеме жасалынуы.

- кінәлінің қасақаналығына немесе қылмыстық ниетіне қарай квалификация- саралау жүргізу.

- маңызы ауыр емес қылмысты әрекеттерді, қауіптілігі жоғары әрекеттер сiңiретiн жағдайларды қолдану.

Кінәлінің қылмысты әрекеті тек ҚР ҚК Ерекше бөлімімен қарастырылатын бір қылмыстық құқық бұзушылықты ғана білдіргенде, ол сол жасаған қылмыстық құқық бұзушылық бойынша ғана айыпталып, заңның тиісті бабына сілтеме жасай отырып саралануы керек. Бұл қағида бұзылғанда кінәлінің жасаған қылмысы бойынша қауіптілік дәрежесі нақты деңгейден жоғары болып көрсетіледі. Тергеу жұмысында мұндай қағиданы бұзу, әсіресе нормалар

бәсекелестігі орын алған кезде байқалады. Бір бабпен қарастырылатын қылмыстық құрамды қолданумен шектелмей, осы қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілерін білдіретін басқа да жекелеген қылмыстық құқық бұзушылық түрлерін қосып, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы түрінде саралау дұрыс емес. Мысалы, С. және М. 2001 жылы 11 наурызда мас күйінде, алдын-ала келісіммен танысы А-ның ақшасын алу мақсатымен қарақшылық шабуыл жасау кезінде ас үй пышағын қару ретінде пайдаланып, оны қасақана өлтіреді және 89 795 теңге тұратын мүлкін алып кетеді.

Облыстық сот С және М әрекеттерін ҚР ҚК 192 бап 2 бөлімінің «1, 4» тармақтарымен және 99 бап 2 бөлімінің «7, 8» тармақтарымен айыптап соттаған.

Бұл мысалда С. және М. әрекеттерінде қасақана кісі өлтіруге ұштасқан қарақшылық қылмысы орын алған және кінәлілердің әрекеттері тек ҚР ҚК 99 баптың 2 бөлімінің «7, 8» пункттерімен саралануы тиіс.

Себебі қарақшылық қылмысында ауырлататын құрамдар ретінде келтірілген «адамдар тобының алдын ала сөз байласуы» және «қару пайдалану» кісі өлтіру қылмысында да келтірілген. Қарақшылық кезінде қасақана адамның өміріне бағытталған әрекеттер жасау, қарақшылық қылмысының көлеміне сыймайды. Мұндай жағдай орын алғанда бірден кісі өлтіру қылмысы, яғни ҚР ҚК 99 бап қолданылады. Өйткені мұндай қылмысты әрекеттерде негізгі және қосымша объектілер орын алып, кінәлілердің әрекеттері негізінен адамның өміріне бағытталады, яғни адамды өлтіру арқылы меншігін иеленуді көздейді. Тек абайсыздықта адамның өміріне зардап келтірген меншікке қарсы әрекеттер ғана қарақшылық қылмысы ретінде бағаланады.

Ал ҚР ҚК 192 бабатың 2 бөлімінің «4» тармағындағы қару қолдану белгісі кісі өлтіру әрекеттерінің немесе қылмыстық құқық бұзушылықтарының қарапайым, меншікті белгісі болып саналады. Осы мысалға ұқсас жағдайды көбінесе бандитизм қылмысы бойынша да байқауға болады. Тергеу қызметі бандитизм қылмысы жасалса, оған ұйымдасқан топпен жасалған қарақшылықты (192 бап 3 б. «1» т.), қаруды, оқдәрілерді заңсыз алып жүру, сақтау (287 бап), ұйымдасқан топты немесе қауымдастықты құру және оған қатысу (262 бап) т.б. қылмыстық құқық бұзушылықтарды қосып, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы түрінде бағалайды. Кінәлінің әрекеттерін бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша тек мынандай жағдайда, егер қолданып отырған бап оның қылмысты әрекеттерін түгел қамти алмаса, яғни осы бабпен қарастырылмаған басқа қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілері болғанда саралауға болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың толық, әрі дұрыс болуын қамтамасыз ету үшін, қылмыстық құқық бұзушылықтың оқиғасын толық ашып, кінәлінің әрекеттерін түгел анықтау қажет. Қылмыстық әрекетті бағалау кезінде айыптап отырған бабтармен қамтылмайтын өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамдары бар болса, оларды қолдану керек. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың толық болуы қылмыстық құқық бұзушылық жиынтығын қолдануды ғана емес, ол сонымен бірге қылмыстық істің мазмұнын толық ашуды білдіреді. Ал іс-әрекетке баға беру дұрыс болуы

үшін, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілерін толық қамтитын қылмыстық кодекстің нормаларын табу керек. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың дұрыс іске асырылуы үшін кінәлінің қылмыстық ойының бағытын, зиян келтірген заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастың түрін, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатын т.б. белгілерін ескеру маңызды болып табылады.

Қылмыстық іс-әрекетте ҚК Жалпы бөлімінде қарастырылған жағдайлар кездесе, онда Жалпы бөлімнің бабтарына және тиісті бөлімдеріне сілтеме жасай отырып саралау жүргізіледі. Жалпы бөлімнің нормаларына сілтеме жасау, ол іс-әрекетке баға берудің бір көрінісі болып саналады, ал құқықтық сауаты бар адамға Қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасы туралы жалпы түсінік бере алады. Мысалы тергеу құжаттарында ҚР ҚК 188 бап және 24 баптың 3 бөлімі көрсетіліп тұрса, онда ұрлық жасауға оқталу үшін жауаптылық жүріп жатқанын аңғартады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау туралы тергеу әрекеттерінде ҚР ҚК Жалпы бөлімінің барлық бабтары емес, тек қылмысқа дайындалу және қылмыстық құқық бұзушылық жасауға оқталу және қылмысқа қатысушылардың түрлерін қарастыратын бабтарға сілтеме жасалады. Ал қылмыстық құқық бұзушылық құрамының жоқтығына байланысты қылмыстық істі қысқарту туралы құжаттарда Жалпы бөлімнің басқа да бабтарына мысалы 16 бап- есі дұрыс еместік, 23 бап-жазықсыз зиян келтіру, 26 бап- қылмыстық құқық бұзушылық істеуден өз еркімен бас тарту, 32 баптың 1 бөлімі шегінен шықпаған қажетті қорғану т.б. сілтеме жасалады.

Ал сот қызметі қылмыстық істер бойынша ҚР ҚК Жалпы бөлімнің қылмыстық құқық бұзушылық туралы және жаза тағайындау және одан босату институттарына да сілтеме жасай алады. Бірақ бұл бабтарға сілтеме жасай отырып әділ сот қызметін атқару, қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесіне жатпайды.

Маңызы ауыр емес әрекеттерді қауіптілігі жоғары әрекеттердің қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда сіңіру қағидасы күрделі, әрі сот-тергеу жұмысында жиі қолданылатын жұмыс болып табылады.

Мысалы, ҚР ҚК 234 бабы (экономикалық контрабанда) 2 бөлімінің «1» тармағында бірнеше рет жасалған контрабанда құрамы қарастырылған. Осы баптың 3 бөлімінің «2» тармағында ұйымдасқан топпен жасалған контрабанда келтіріледі. Егер экономикалық контрабанда бірнеше рет және ол ұйымдасқан топпен жасалса, онда квалификация жасау кезінде 2 және 3 бөліммен қосып квалификациялауға болмайды, себебі ұйымдасқан топқа тұрақтылық белгісі тән болуына байланысты (тұрақтылық көпшілік жағдайда топтың бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау мақсатын-да құрылғанын білдіреді), қылмыстық құқық бұзушылық бірнеше рет қайталануы мүмкін. Яғни бірнеше рет жасалған деген ұғымды ұйымдасқан топ ұғымы сіңіре алады және мұндай жағдайда бірден 234 баптың 3 бөлімі қолданылып, ұйымдасқан топпен жасалған экономикалық контрабанда деп бағалануы керек. Түсінікті болуы үшін тағы бір мысал келтірейік. Тонау қылмысы үшін жауаптылық қарастыратын 191 баптың 2 бөлімінің «2» тармағында да бірнеше рет тонау

әрекеттерін жасау келтірілген. Осы баптың 3 бөлімінің «2» тармағында ірі мөлшерде жасалған тонау қылмысына жауаптылық қарастырылған. Қылмыстық құқық бұзушылықтың уақиғасында бұл белгіде бар болғанда, бірден 191 баптың 3 бөлімінің «2» тармағымен сараланады. Себебі ірі мөлшерде пайда табудың бір амалы осындай әрекеттерді бірнеше рет қайталау болып табылады.

Қылмыстық әрекеттерді саралауда барлық кезде баптың 2 бөліміндегі әрекеттерді 3 бөлімде қарастырылған құрамдар сіңіре бермейді. Бұл мәселені меңгеру үшін ол әрекеттердің, әр қылмыстық құқық бұзушылықтың ұғымын, белгілерін дұрыс түсіну керек және мағынасы, көлемі бойынша сіңіре алатынын білу қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда басқа да әртүрлі ережелер қолданылады. Олар соңғы тарауларда қарастырылады. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау құқық нормаларын қолдану жүзінде көрсетіп, қылмыстық құқықтың сапасын оның жетістіктері мен кемшіліктерін ашуға жағдай жасайды. Сондықтан сапалы дайындалған және зерттелген қылмыстық құқық - қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға да соншалықты дәрежеде әсер етеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың негіздері қылмыстық құқықтық мәселе болып табылатынын жоғарыда ескерттік. Саралау мәселесі қылмыстық құқықтың құрамындағы жеке мәселе болып саналса, онда ол қылмыстық құқықтың қай бөлімінің және қандай тақырыбына қатысты мәселе болып табылады деген сұрақ туындайды.

В.Н. Кудрявцев «қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың жалпы теориясы қылмыстық құқықтың жалпы бөлімінің мәселесі болып есептелуі керек, себебі Ерекше бөлім осы ғылымның органикалық элементтерін қарастырмайды, бұл мәселе жалпы бөлімге тән, ал Ерекше бөлімде тек жекелеген қылмыстың түрлері ғана анықталады» дейді. Бұл сөздің мағынасы, Жалпы бөлімде қылмыстық құқықтық негізгі ережелері мен қағидалары қарастырылады, сондықтан Ерекше бөлімдегі қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты қолданылатын саралаудың ережелері де осы Жалпы бөлімде болуы керек дегенге келеді. В.Н. Кудрявцев қылмысты саралау мәселесін Жалпы бөлімнің «қылмыстық заң» тақырыбы көлемінде қарастыруды ұсынып, оның себебін қылмыстық заң тақырыбында қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесіне ұқсас сұрақтар, қаралатынымен негіздейді. Мысалы заң құрылымы, оны қолдану ережелері, заңды түсіндіру.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың жалпы теориясы мәселесінің қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімде қарастырылуына, оның ішінде қылмыстық заң тақырыбында белгіленуіне де келісу қиын. Кез-келген құқық саласы, оның ішінде қылмыстық құқықта өз мазмұнында қарастырылатын тақырыптарды, мәселелерді кезектілікпен қарапайымнан бастап бірте-бірте күрделендіре береді. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесінде ҚК Ерекше бөліміндегі қылмыстық құрамдарды меңгермей отырып, ол туралы сөз қозғай алмаймыз. Ал студент Ерекше бөлімдегі қылмыстық құқық

бұзушылықтардың түсінігін, олардың ерекшелігін білмей тұрып, қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы Жалпы бөлімде қалай сөз қозғайды?

Бұл біріншіден, екіншіден қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі жеке курс ретінде қарастырылады және бұл курста көптеген тақырыптар мен мәселелер қамтылған. Ал олар қалай қылмыстық заң деген бір тақырыпқа сияды?

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың ұғымы мен міндеттері қылмыстық-құқықтың түсінігі тақырыбында жеке сұрақ ретінде қарастырылып келеді. Ал қылмысты іс-әрекеттерді бағалау, оларға заң нормаларын қолдану, яғни саралау мәселесі қылмыстық құқықтың бүкіл бойында Жалпы бөлімінде де, Ерекше бөлімінде де кездесіп отырады. Сондықтан қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесін және оның жалпы теориясын Жалпы бөлімге немесе Ерекше бөлімге жатқызып керегі жоқ, саралау мәселесі қылмыстық құқықтың бүкіл бойында кездеседі және қолданылады.

Қылмысты іс-әрекеттерді заң нормаларын қолдана отырып саралау, сапасы бойынша қылмыстық құқықтық қағидаларды, негізгі ережелерді ескеруді талап ететіндіктен, ол осы сала бойынша алған білімді қорытушы роль атқарады. Нәтижесінде сот-тергеу қызметкерлері қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасына сүйеніп, ҚК қандай баптары бойынша кінәліні айыптау қажеттігін анықтайды. Қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасына қарап заң нормаларын белгілеу немесе оны дұрыс қолдану мерзімі әр тергеушіде әртүрлі уақытты қажет етеді. Саралау жүргізудің жылдамдығы, яғни құқықтық баға беру мерзімі, ол тергеушінің, судьяның қылмыстық құқық және оны қолдану бағытындағы білімінің көлеміне, тереңдігіне байланысты.

Тергеуші, судья қылмыстық құқық туралы білімін қылмыстық іс бойынша жұмыста бір сәтте көрсетеді. Яғни қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасы белгілі болып, енді қылмыстық заң баптарын қолдану қажеттілігі туындайды.

Демек, курсанттың қылмыстық құқық бойынша бірнеше жыл бойы алған білімі осы кезде (жаза тағайындауды қоспағанда) және аса жауаптылықты түрде қажет болады.

Қылмыстық құқықтық нормалар қоғамның дамуына, қоғамның даму түрінің ауысуына қарай өзгеруі мүмкін. Бұл құқықтың нақты қоғамдағы жағдайды бейнелейтіндігіне байланысты. Өйткені, әрбір құқық саласы қоғамдық қатынастарды ретттеумен айналысатындықтан, ал қыл-мыстық құқық ол қоғамдық қатынастарды қорғауды міндет тұратындықтан олар қоғамнан қалып қоймауды мақсат етеді. Мысалы, Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесі нарықтық қатынастарға ауысуына байланысты, жаңа қатынастар туындап, сол заманға сәйкестендірілген қылмыстық заң дайындалды. Демек, құқық және оның нормалары қоғамның өзгеруіне немесе дамуына қарай өзгеріп отырады.

Ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралау мәселесі мұндай өзгерістерге тәуелді болып саналмайды. Қандай қылмыстық құқық өмір сүрсе де қылмыстық құқық бұзушылықты саралау туралы жалпы ережелер сақтала береді. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың жалпы теориясының

өзгеруі немесе дамуы, ол қылмыстық құқық ғылымына байланысты және соған тәуелді болып табылады.

Сонымен қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың қылмыстық құқықпен байланысы, одан айырмашылығы және қылмыстық құқықтағы алатын орны осындай.

Қорытынды

Жасалған қылмыстық әрекеттерге қылмыстық-құқықтық баға беру, бірнеше сатылардан құралатын және ұзақ уақытты қамтитын құқықтық құбылыс болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға байланысты қылмыстық құқық нормаларын қолданып, оны қылмыстық іс туралы құжаттарда көрсету – бұл қылмыстық құқықты іс жүзінде қолдануды немесе өмірге енгізуді білдіреді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу уақиғасы бойынша жұмыс істейтін құқық қорғау органдарының түрлеріне және органдардың қылмыстық іс бойынша өз қызметтерін атқару түріне қарай қылмыстық әрекеттерді бағалау субъектілері бұл жұмысты өз өкілеттігі шегінде атқарады.

Демек, қылмыстық іс жүргізудің әрбір сатысында, мысалы қылмыстық іс қозғау, айып тағу, прокурорлық қадағалау, істі сотта қарау және үкім шығару кездерінде қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға қатысты мәселелер шешіліп отырады. Мұндай кездерде қылмысқа бастапқыда баға беріп, заң нормасын қолданған органның жұмысына істі кейінгі сатыларда қарайтын органдар бағалау беріп, қате саралау жасалғанда қайта саралау жүргізіледі. Қылмыстық іске байланысты атқарылатын құқық қорғау органдарының барлық жұмыстары қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға байланысты деп айтуға болмайды.

Құқық қорғау органдары жасалған қылмысқа заң тұрғысынан баға беруден басқа, дәлелдемелерді жинауға, қылмыстық уақиғасын толық ашуға, жаза белгілеуге қатысты қызметтерді де атқарады. Сондықтан қылмыстық процессуалдық сатыларымен қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың сатылары деген ұғымдар өзара ұқсас деп түсінуге болмайды. Қылмыстық іс жүргізу сатылары деген әлдеқайда кең ұғым болып табылады, тек қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға қатысты мәселелер туындап отыруы мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға байланысты мәселенің іс жүргізудің кейінгі сатыларда да кездесуі, ол барлық жағдайда қылмыстық істі бұрын қараған органның немесе қызметкердің қате бағалау жүргізуіне байланысты бола бермеуі де мүмкін, кейде тергеу жүргізу немесе қылмыстық істі сотта қарау кездерінде саралауға әсер ете алатын жаңа мән-жайлар ашылып жатады. Қылмыстық процессуалдық сатыларында іс-әрекетті бағалау бойынша құқығы бар органдар құқық нормаларын қолдануға қатысты мәселелерді атқарып, дәлірек айтқанда, қылмыстың уақиғаның толық мазмұнын ашу, заңның мағынасын түсу және заң нормасын талқылау, ақырында белгілі бір заң нормасына осы қылмыстық уақиғаны жатқызу мәселелерін шешеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасының мазмұнын толық ашу, ол қылмысқа дұрыс, дәл құқық нормасын қолдануға жағдай жасайды. Қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасы толық белгілі болғанда саралауды дұрыс жасау – қылмыстық істі жүргізіп отырған қызметкердің біліміне байланысты.

Қылмыстық істі жүргізу немесе қылмыстық құқық бұзушылық бойынша қызмет атқаратын құқық қорғау органдарының тізбектелген жұмыстарына

қарай қылмыстық құқық бұзушылықты саралау субъектілеріне алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдары жатады. Ал қылмыстық іс бойынша нақты атқаратын қызметінің түріне қарай бөлгенде анықтаушылар, тергеушілер, прокурорлар және соттар деп бөлуге болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау – бұл жасалған қылмыстық әрекетке қылмыстық заң нормаларының ішінен дәл келетін бапты қолдану деп түсінік бергенмен, оны іске асыру алдын ала дайындықтың болуын және қажетті ережелерді сақтауды талап ететін күрделі қызмет болып табылады. Сондықтан қылмыстық әрекетке құқықтық баға беру, кезеңі бойынша тергеу құжаттарында көрсетілумен басталады деуге болмайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау процессуальдық қызметке қарағанда ой қызметінің басым қолданылуын қажет ететін жұмыс ретінде түсіну керек. Қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы бойынша тергеу, сот, прокуратура құжаттарында заң баптарын қолдану, ұзақ уақытты қажет етпейтін бір мезеттік жұмыс деп жоғарыда айттық. Бірақ жасалған қылмыстық заңның қай бабына жататындығын анықтау үшін, қылмыстық құқықтық білімді қолдана отырып, ойлау процесін өткізу керек.

Кейбір қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасының мазмұнына, сипатына қарай отырып, әрекеттің қылмыстылығын толық ой елегінен өткізбей-ақ бірден анықтауға болады. Мысалы, үйдің қойманың тоналуына, адамның қару қолдану арқылы өлтірілуіне, қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасын көзімен көруіне т.б. осы тәріздес жағдайларда әрекеттің қылмыстық екендігі және жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың түрі бірден белгілі болады.

Бірақ қоғамға қауіпті зардап туындағанмен, ол үшін кінәлі адамның бар-жоқтығына немесе іс-әрекетті жасаған және зардапты келтірген адам белгілі болғанмен, іс-әрекеттің қылмыстылығы анық болмаған жағдайларда, болған уақиғаның әрбір бөлігіне баға беру керек. Мұндай кездерде ойлау процестерінің нәтижесінде саралау жасалады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың тәртібінде тек таза қылмыстық-құқықтық ғана емес, қисындық (логикалық) ережелер де кездеседі. Ол қисындық ережелер қылмыстық заңда Қылмыстық құқық бұзушылық түрлерінің көптілігін және кейбір заң баптарының өзара ұқсастығын ескере отырып, ойлау процесін жүргізуді талап етеді. Бір айта кететін жайт, ол кейбір құқық қорғау органдарының қызметкерлері қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде мұндай ойлау қызметін қолданбай, бірден саралау жасауға тырысады. Мұндай қызметкерлер көбінесе осы қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасын бұрын тәжірибесінде кездескен ұқсас қылмыспен бірдей көріп немесе қылмыстық зардабы, қылмыстық құқық бұзушылық объектісі, тәсілі, жағдайы тәрізді белгілердің жасалған қылмыста кездесуіне қарай саралау жүргізеді.

Мұндай кездерде олар әрбір қылмыстық құқық бұзушылық уақиғасының мазмұнындағы ерекшеліктер саралауға әсер ететінін ескермейді. Себебі қылмыстық заңдағы өзара ұқсас қылмыстық құқық бұзушылық түрлерінің кем дегенде бір құрам элементінде немесе оның белгілеріне қарай айырмашылығы болады. Осы айырмашылықты ескере отырып, қылмыстық құқық бұзушылық

мазмұнын салыстырудың өзі, ол қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудағы алдыңғы емес, кейінгі кезектегі ойлау жұмыстары болып есептеледі.

Ал қылмыстық құқық бұзушылықтың тек зардабын немесе объектісін ғана ескеріп саралау жасағанда қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бір немесе екі құрам элементіне қарай бағалау жүргізілген болып шығады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде қолданылатын ойлау процесінің өзі де қойылатын талаптарға сай жүргізілуі қажет, яғни кінәлінің әрекеті қылмыстық құқық бұзушылық деген қауіпті құбылыстың қай түріне жататындығын анықтау қажет болып табылады. Мұндай саладағы ойлау жұмыстарында талдау әдісі қолданылып, қылмыстық іс-әрекет жалпы белгілерден жеке белгілерге ауысу бағытында жүргізіледі. Ал егер жекеден жалпыға өту бағытында ойлау жұмысы қолданылса, онда нақты іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылықтың жалпы түсінігіне жататындығы дәлелденер еді. Мұндай синтез түріндегі әдіс әлі қылмыстық құқық бұзушылық деп заң жүзінде танылмаған қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді қылмыстандыру (криминализация) бағытында қолдануға тиімді тәсіл. Ал қылмыстық құқық бұзушылықты саралауда анализ - талдау тәсілін қолдану тиімді болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау жұмысының бастапқы кезеңінде жасалған әрбір қылмыстық құқық бұзушылық «уақиға» ретінде бағаланады. Уақиға деп бағалану себебі біріншіден, жасалған іс-әрекеттің, туындаған зардаптың қылмыстылығы әлі анық болмауына байланысты. Зардап туындағанмен ол зардапты келтірген есі дұрыс, жауаптылық жасына толған адам болғанмен, ол барлық жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық болып анықтала бермеуі мүмкін.

Мысалы, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды ұстау шаралары шегінен шықпай оның өміріне немесе денсаулығына зардап келтіру. Мұндай жағдайлар кінәсіз зардап келтіру оқиғаларында да болады. Екіншіден, «қылмыс» деген құбылыстың өзі әлеуміттік-саяси тұрғыдан алғанда қоғамдық құбылыстың бір түрі болып табылады.

Қоғамдық құбылыстар ретінде, әдетте қоғам мүшелері бар жерде сол қоғамның өмір сүріп отырғанын немесе оның дамуына әсер ете алатын, сонымен қатар қоғамның өсуіне де, дағдарысына да әсер ететін болмыстар алынады. Мысалы, демографиялық құбылыстар (халықтың тууы, көшіп қонуы т.б.) экономикалық, транспорттық, дәрігерлік қызмет салаларындағы қатынастардан туындайтын құбылыстар. Қоғамдық құбылыстардың қатарына сол қоғам үшін зиянды қылмыстылық тәрізді құбылыстар да жатады.

Қылмыстылықтың қоғамдық құбылыс қатарына жатуының басты себебі – ол қоғамда қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуына алғы шарттардың, себептердің орын алуы деп түсінуі керек. Демек, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жасалғанда немесе заңмен қорғалатын мүдделерге зардап келгенде, ол түбінде қылмыстық құқық бұзушылық немесе қылмыстық құқық бұзушылық болмай анықталсын, бәрі бір уақиға ретінде бағаланады. Егер орын алған уақиғада зардаптар, зиянды әрекеттер бар болса, онда құқық бұзушылық, оның

белгілерінің бар-жоқтығын анықтау керек. Бұл қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың алғашқы сатысы болып табылады.

Болған уақиғада құқық бұзушылықтың бар-жоқтығын анықтау үшін біріншіден, заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келгенін, екіншіден ол бойынша адам немесе заңды ұйым (азаматтық құқық бұзушылықтың субъектілеріне заңды ұйымдар да жатады) бар-жоқтығын және үшіншіден, зиян келтірген адамда кінәнің бар-жоқтығын анықтау керек. Осы үш белгі болған жағдайда құқық бұзушылық бар деп саналады. Құқық бұзушылық бар деп танылса, онда келесі сатыда құқық бұзушылықтың қай түрі орын алғанын анықтау қажет болады. Құқық бұзушылықтар қылмыстық, әкімшілік, азаматтық т.б салаларға бөлінеді.

Бұл құқық бұзушылықтар бір-бірінен іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесіне және қоғамға қауіптілік сипатына қарай ажыратылады.

Қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай көбінесе, қылмыстық құқық бұзушылықпен әкімшілік тәртіпте қаралатын теріс қылық бір-бірінен ажыратылады. Мысалы, ұсақ ұрлық әкімшілік құқық бұзушылық ретінде танылса, ал меншікке елеулі көлемде зардап келтіретін ұрлық қылмыстық құқық бұзушылық деп бағаланады. Сол сияқты әкімшілік тәртіпте қаралатын ұсақ бұзақылықпен қылмыстық құқық бұзушылық ретінде жауаптылық белгіленетін кәсіптік бұзақылықтар да іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесіне қарай ажыратылады.

Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатына қарай көпшілік жағдайда азаматтық құқық бұзушылық пен қылмыстық құқық бұзушылықты ажырату ыңғайлы. Мысалы, біреу біреуден қарызға ақша алады, бірақ қайтармайды. Бұл жағдайда қарыз ақшаны қайтармаудың үш түрлі нұсқасын келтірейік.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектілерінің сәйкестігі анықталғаннан кейін құрамның объективтік, субъективтік жақтарының және субъектісі белгілерінің дәлдігі анықталып, құрам элементтері түгел дәл келгенде ғана қылмыстық құқық бұзушылықты квалификациялау сатысы аяқталады. Бірақ, бұл сатыдағы квалификацияны түпкілікті өзгермейтін бағалау деп тануға болмайды. Себебі, қылмыстың уақиғасына қатысты жаңа мән-жайлардың ашылуына байланысты берілген саралау ауыр немесе жеңілірек қылмыстық құқық бұзушылық түріне өзгеруі мүмкін.

Сонымен қатар қылмыстық іске дұрыс саралау берілмегенде, ол бойынша қылмыстық-құқықтық қатынасқа қатысушы кінәлі адамда, жәбірленушіде т.б. наразылық болғанда қылмыстық іс облыстық немесе Жоғарғы Соттың қылмыстық істер бойынша алқасында, қадағалау алқасында қаралып, қайта саралау жүргізілуі мүмкін.

ТАҚЫРЫП БОЙЫНША СЫНАҚҚА АРНАЛҒАН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануы – бұл:
 - әрекетте қылмыстың белгілерін анықтау
 - ҚР ҚК баптарындағы бекітілген белгілер мен қылмыстың белгілерінің бірдейлігін анықтау
 - жасалған әрекеттің белгілері мен ҚР ҚК Ерекше бөлімінің баптарындағы белгіленген белгілерінің бірдейлігін анықтау және заңды түрде бекіту
 - қылмыстың қоғамдық қауіптілігін анықтау
 - қылмыс жасау салдарынан орын алған қоғамды қауіпті зардапты анықтау

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануының түрлері:
 - ресми, соттық
 - аутентикалық, соттық
 - аутентикалық, доктриналық
 - ресми (легальдық), доктриналық (ғылыми)
 - аутентикалық, ресми (легальдық), соттық

3. Қылмыстық жауаптылықтың негізі не болып табылады:
 - қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет
 - қылмыс жасағанын мойындау
 - қылмыспен ауыр зардаптар келтіру
 - айыпталушы ретінде қылмыстық жауаптылыққа тарту
 - қылмыстық іс қозғау

4. Қандай заңдардың кері күші бар:
 - іс-әрекет істелген уақытта заңды күші бар заңның сол іс-әрекетке қолданылуы
 - әрекеттің қылмыстылығын немесе жазаланушылығын жоятын, жауаптылықты немесе жазаны жеңілдететін заңның кері күші болады
 - барлық іс-әрекетке жауаптылық пен жазаны жеңілдететін заңның қолданылуы
 - іс-әрекет жасалғанға дейін заңды күшіне енген заңның сол іс-әрекетке қолданылуы
 - іс-әрекеттің жазаланушылығын жеңілдететін заңның қолданылуы

5. Қылмыстық құқық бұзушылық жасау уақыты деп танылады:
 - қоғамға қауіпті зардаптардың келген уақыты
 - қоғамға қауіпті іс әрекетті жүзеге асыру уақыты
 - қоғамға қауіпті қолсұғушылыққа дайындық іс әрекеттерін жүзеге асыру уақыты
 - қылмыстық заңмен қорғалатын мүддеге аяқталмаған оқталуды жүзеге асыру уақыты
 - қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге аяқталған оқталуды жүзеге асыру уақыты

6. Қажетті қорғаныстың ұғымы:

- қажетті қорғану жағдайында қол сұғылушы адамға зиян келтіру;
- тұлғаның өзінің мүдделерін қол сұғушылықтан қорғауы;
- қажетті қорғану жағдайында қол сұғушы адамға зиян келтіру, яғни қорғаушының немесе өзге бір адамның басқа да құқықтарын қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қол сұғушыға зиян келтіру жолымен қорғау кезінде, егер бұл орайда қажетті қорғану шегінен асып кетушілікке жол берілмеген болса;
- құқықпен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген тұлғаның іс-әрекеті;
- шабуылдан қорғану.

7. Аса қажеттілік ұғымы:

- азаматтың қауіпті жою мақсатымен іс-әрекет жасауға мәжбүр болуы;
- азаматтың жеке адам және ұжымның мүдделерімен байланысты іс-әрекет жасауға мәжбүр болуы ;
- белгілі бір адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті басқа амалдармен жою мүмкін болмаса және бұл орайда аса қажеттілік шегінен шығып кетушілікке жол берілмесе;
- азаматтың қылмыстық құқықпен қорғалатын объектілерге абайсызда зиян келтіруге әкеп соққан іс-әрекет жасауы;
- төніп тұрған қауіпті жою.

8. Қылмыстық әрекетті болдырмайтын жағдайдың жүйесі:

- қылмыстық заңнамамен қылмыстық әрекетті болдырмайтын жағдайлардың тізімі;
- заңнаманың көптеген салаларымен белгіленген заңды әрекеттердің тізімі;
- субъективтік құқығы, құқықтық міндеті немесе мемлекеттік-өкіметтік өкіліне жататын заңның әртүрлі салаларымен реттелген заңды әрекеттердің тізімі;
- қылмыстық заңнамамен көзделген заңды әрекеттердің тізімі;
- заңның әртүрлі салаларымен көзделген заңды әрекеттер тізімі;

9. Құқықтық зиян келтірудің белгісі:

- зиян келтірудің қажеттілігі, келтірілген зиянның ең төменгі өлшемі, әрекеттің қоғамға жағымды болуы;
- келтірілген зиянның ең төменгі өлшемі, әрекеттің қоғамға жағымды болуы, зиянның ең жоғарғы болуы, зиянның жеткілікті болуы, зиянның аз мөлшерде болуы;
- зиян келтірудің қажеттілігі, әрекеттің қоғамға жағымды болуы, зиянның жеткілікті болуы, зиянның ең жоғарғы мөлшерде болуы;
- зиян келтірудің қажеттілігі, келтірілген зиянның ең төменгі өлшемі, әрекеттің қоғамға жағымды болуы, зиянның ең жоғарғы болуы, зиянның жеткілікті болуы, зиянның бірдей мөлшерде болуы;

- келтірілген зиянның ең төменгі өлшемі, әрекеттің қоғамға жағымды болуы, зиянның ең жоғарғы мөлшерде болуы, зиянның жеткілікті болуы, зиянның көп мөлшерде болуы;

10. Қажетті қорғаныстың белгілері:

- қажетті қорғанудың шын, нақты болуы, заңмен қорғалатын мүдделерді қорғау, қол сұғушыға бірдей зиянның келуі;
- қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың болуы, оның шын төнуі, қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге төнуі, қол сұғушының өзіне төнуі, қол сұғушыдан қорғану, шектен шықпау
- қоғамға қауіпті және құқыққа қарсы қол сұғушылық, объектілерді қылмыстық-құқықтық қорғау барысында келтірілетін зиян, қол сұғушыға зиян келтіру, абайсызда зиян келтіру;
- қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың шын төнуі, құқықпен қорғалатын мүдделерді қорғау, қол сұғушыға көп зиян келтіру;
- қажетті қорғанудың қоғамға қауіпті болмауы, нақты болмауы, айқын болмауы;

11. Қажетті қорғаныстың субъектілері:

- Қазақстан Республикасы азаматтары;
- барлық шетел азаматтары;
- Қазақстан Республикасы азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар, шетел азаматтары, белгілі бір өкілеттіктері жоқ лауазымды тұлғалар;
- барлық азаматтар мен лауазымды тұлғалар;
- дұрыс жауап жоқ;

12. Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтірудің әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жай ретіндегі белгілері:

- қылмыс жасаған күдікті қылмысты алдын алу мақсатында бас бостандығынан айыру
- қылмыс жасаған адамды ҚҚО дереу жеткізу мақсатында кішігірім уақытқа бас бостандығынан айыру
- қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту мақсатында кішігірім уақытқа бас бостандығынан айыру
- қылмыс жасаған сезіктіні жеке бас бостандығынан айыру
- қылмыс жасаған сезіктіні бас бостандығынан айыру

13. Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтірудің әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жай ретіндегі субъектілері:

- лауазымды тұлғалар, ІІО қызметкерлері;
- қылмыскерді ұстау жүктелген жеке және лауазымды азаматтар;
- Қазақстан Республикасы азаматы;
- қылмыскерді ұстау жүктелмеген лауазымды тұлғалар;
- ІІО қызметкерлері;

14. Аса қажеттіліктің белгілері:

- қауіптің шын болуы; құқықпен қорғалатын мүдделерді қорғау; қылмыстық құқықпен қорғалатын объектілердің зиян келтірудің қажеттілігі; қорғану зиянының көп болуы;
- қауіптің шын болуы; құқықпен қорғалатын мүдделерді қорғау; қылмыстық құқықпен қорғалатын объектілерге зиян келтірудің қажеттілігі; үшінші тұлғамен келетін қорғану зиянының аз болуы; зиян келтірудің абайсызда болуы
- қауіптің болуы, зардаптың келуі, келтірілген зиян бойынша тұлғаға қатысты
- қауіптің нақты, шын төнуі
- қауіптің шын болуы; құқықпен қорғалатын мүдделерді қорғау; қорғану зиянының келген зияннан көп болуы, зиян үшінші тұлғамен келуі, зиянның абайсызда келуі, қорғанудың уақыттылығы

15. Негізді тәуекел етудің белгілері:

- мақсаттың әлеуметтік пайдалылығы, қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілуін болғызбау үшін қажетті шараларды қамтамасыз етуі, тәуекелдің мақсаттылығы
- егер көрсетілген мақсатқа тәуекелмен байланыссыз әрекеттермен (әрекетсіздіктермен) қол жеткізілмейтін болса және тәуекелге жол берген адам қылмыстық кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілуін болғызбау үшін жеткілікті шаралар қолданған болса;
- мақсаттың әлеуметтік пайдалылығы, қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілуін болғызбау үшін қажетті шараларды қамтамасыз етуі, адамдардың өміріне, экологиялық апатқа, қоғамдық күйзеліске ұштасатын әрекеттердің болмауы
- тәуекелдің аса қажеттілігі, адамдардың өміріне, экологиялық апатқа, қоғамдық күйзеліске ұштасатын әрекеттердің болмауы
- қоғамдық қолсұғушылықтың болуы, оның анық және нақты болуы, заңмен қорғалатын мүдделердің қорғалуы, қолсұғушыға заңға сыйымды зиян келтіру.

16. Әрекеттің қылмыстылығын жоятын күштеп немесе психикалық мәжбүрлеудің белгілері:

- қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілуі
- қылмысты жасауға мәжбүр етуі
- күштеп мәжбүрлеу салдарынан өз әрекетін басқара алмауы
- заңмен қорғалмайтын мүдделерге зиян келтіру
- дұрыс жауабы жоқ

17. Қандай қылмыс санаттарының жиынтығы бойынша түпкілікті жаза жазаның жеңіл түрін ауыр түріне сіңіру жолымен тағайындалады:

- ауырлығы онша емес қылмыстардың жиынтығы бойынша;
- ауырлығы орташа қылмыстардың жиынтығы бойынша;
- ауыр қылмыстардың жиынтығы бойынша;
- ауырлығы онша емес қылмыстардың жиынтығы бойынша;
- ауырлығы орташа және ауыр қылмыстардың жиынтығы бойынша.

18. Жазаның қай түрін тағайындаған кезде шартты түрде босату қолданылмайды:

- қоғамдық жұмыстарға тарту;
- бас бостандығынан айыру;
- әскери қызмет бойынша шектеу;
- айыппұл;
- түзеу жұмыстары, бас бостандығынан айыру;

19. Бас бостандығынан айырумен байланысты емес үкімдердің жиынтығы бойынша түпкілікті жазаның шектері:

- қарастырылған жаза түрінің мөлшері, түпкілікті жаза мерзімі ең жоғарғы шегінің жартысынан аспау керек;
- қарастырылған жаза түрінің мөлшері, түпкілікті жаза мерзімі ең жоғарғы шегінің төрттен үшінен аспау керек;
- қарастырылған жаза түрінің мөлшері көзделген жазалардың ең жоғарғы шегінен аспау керек;
- қарастырылған жаза түрінің мөлшері, түпкілікті жаза мерзімі ең жоғарғы шегінің үштен екісінен аспау керек;
- түпкілікті жаза мерзімі көзделген жазалардың ең жоғарғы шегінен аспау керек.

20. Шартты түрде соттау кезінде жазаның қандай түрлері тағайындалады:

- түзеу жұмыстары, әскери қызмет бойынша шектеу, бас бостандығынан айыру және тәртіптік әскери бөлімде ұстау;
- түзеу жұмыстары, әскери қызмет бойынша шектеу, бас бостандығынан шектеу, бас бостандығынан айыру, тәртіптік әскери бөлімде ұстау және қамау;
- бас бостандығынан айыру;
- белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызмет пен айналысу құқығынан айыру, түзеу жұмыстары, әскери қызмет бойынша шектеу, қамау, бас бостандығынан айыру және тәртіптік әскери бөлімде ұстау;
- түзеу жұмыстары, әскери қызмет бойынша шектеу.

21. Қандай қылмыс жасағаны үшін тұлға шын өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатыла алмайды:

- жеке адамға қарсы онша ауыр емес қылмыс ;
- жеке адамға қарсы орташа ауыр қылмыс;
- жеке адамға қарсы ауыр қылмыс;
- жеке адамға қарсы аса ауыр қылмыс;
- жеке адамға қарсы аса ауыр қылмысты санамағанда аса ауыр қылмыстар.

22. Қандай тұлғаларға ескіру мерзімі қолданылмайды:

- аса қауіпті қайталану жағдайында қылмыс жасаған тұлға;
- сондай-ақ жеке адамға, мемлекеттің конституциялық құрылысы негіздеріне және қауіпсіздігіне қарсы, экономикалық қызмет саласында, қоғамдық

қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы аса ауыр қылмыстар жасаған адамдарға;

- мемлекеттің конституциялық құрылысына мен қауіпсіздігіне қарсы қылмыс жасаған тұлғаға;

- бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыс жасаған тұлғаға, террористік қылмыстар жасаған адамдарға;

- аса ауыр әскери қылмыс жасаған тұлғаға.

23. Рақымшылық актісі негізінде орындалмайды:

- ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасаған адамдарға;

- қылмыстық жазадан босату;

- жеке адамның жауаптылықтан босатылуы;

- жазаны қысқарту немесе оны неғұрлым жеңіл жазаға ауыстыру, ;

- соттылықтың жойылуы.

24. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың түрлері:

- шын өкінуіне байланысты, қажетті қорғану шегінен асқан кезде, ескіру мерзімінің өтуіне байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісіне негізінде, әкімшілік жауаптылыққа тартылуына байланысты;

- қажетті қорғану шегінен асқан кезде, жәбірленушімен татуласуына байланысты, жағдайдың өзгеруіне байланысты, ескіру мерзімінің өтуіне байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісіне негізінде, қолға беруге байланысты;

- қажетті қорғану кезде, жәбірленушімен татуласуына байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде;

- қажетті қорғану шегінен асқан кезде, ауруға шалдығуына байланысты, жағдайдың өзгеруіне байланысты, ескіру мерзімінің өтуіне байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісіне негізінде, әкімшілік жауаптылыққа тартылуына байланысты;

- шын өкінуіне байланысты, жағдайдың өзгеруіне байланысты, ескіру мерзімінің өтуіне байланысты.

25. Кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жазаның түрлері:

- айыппұл, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстары, қамау, бас бостандығынан айыру;

- белгілі бір лауазымды атқару құқығынан айыру, қоғамдық жұмыстарға тарту және бас бостандығынан айыру;

- айыппұл, қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстары, қамау, бас бостандығынан айыру;

- айыппұл, белгілі бір лауазымды атқару құқығынан айыру; қоғамдық жұмыстарға тарту; түзеу жұмыстары, бас бостандығынан шектеу, қамау;

- айыппұл, түзеу жұмыстары және бас бостандығынан шектеу;

26. Әрекеттің қылмыстылығын жоятын бұйрықты немесе өкімді орындаудың белгілері:

- жоғары тұрған бастыққа бағынышты болмауы;
- жоғары тұрған бастыққа бағынышты болуы, қылмыстық сипаттың бар екенін білмеуі, орындаушының іс-әрекеті моральдық этикаға сай болуы, әрекетінің заңмен белгіленуі;
- жоғары тұрған бастыққа бағынышты болуы, қылмыстық сипаттың бар екенін білмеуі, бұйрықты орындаушының заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтіретінін білуі, қылмысқа сырттай ұқсас болуы, заңмен белгіленуі;
- бұйрықты құзырлы тұлғаның беруі, тиісті үлгіде берілуі, бұйрықты орындаушының қылмыстылыққа әкелетінін білмеуі;
- дұрыс жауабы жоқ;

27. Қажетті қорғанудың шегінен асып кетушілік болып саналмайды:

- шектен тыс қорғанушылық;
- қателесіп қорғану;
- қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қорғанудың көрінеуі сай келмеуі;
- өз уақытындағы емес қорғану;
- қол сұғу қаруды қолданумен ұштасса.

28. Көрсетілген белгілер бойынша қажетті қорғануды аса қажеттіліктен айыруға болады:

- құқық қорғаушы мүдделерді қорғау;
- нақты, көзге көрінетін қауіптіліктен қорғану;
- адам әрекеттері орынсыз болып табылады;
- зиян қол сұғушы адамға тікелей келтіріледі;
- келтірілген зиянның қол сұғушы адамға жасалған зияннан төмен, тең, артық болуы.

29. Төменде көрсетілгендердің қайсысы қылмыстық заңға сәйкес іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайларға жатпайды:

- аса қажеттілік;
- күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу;
- орынды тәуекел;
- жәбірленушінің келісімі;
- бұйрықты немесе үкімді орындау.

30. Көрсетілген шарттардың қайсысы қажетті қорғанудың төніп тұрған қауіпке байланысты міндетті заңдылық шарттарына жатпайды:

- төніп тұрған қауіп қоғамдық қауіпті болуы тиіс;
- төніп тұрған қауіп қылмыс болуы тиіс;
- төніп тұрған қауіп жалған болуы тиіс;
- төніп тұрған қауіп шынайы болуы тиіс;
- төніп тұрған қауіп нақты болуы тиіс.

ТАҚЫРЫП БОЙЫНША ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Б.А.Куринов. Научные Основы квалификации преступлений. – М. 1984. б.12.
2. В.Н.Кудрявцев. Общая теория квалификации преступлений. – М. 2001 б 5.
3. Л.Д.Гаухман. Квалификация преступлений М., 2000ж. б 21
4. В.А. Сергиевский, С.М. Рахметов. Квалификация а преступлений. –Алматы, 1999. б.10.
5. Б.А. Куринов, В.Н Кудрявцев аталған еңбектердің атаулары.
6. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР., 1924-1970 М., 1970, б 258
7. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Республики Казахстан (1992-2014 годы) Алматы-2014, б 318.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР:

Нормативтік құқықтық актілер.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. Алматы, «ЮРИСТ» баспасы (кейінгі өзгерулерімен).
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілде. Алматы, «Норма» баспасы.
3. Қазақстан Республикасы халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодексі 18.09.2009 ж. // Егемен Қазақстан, 2012. 29 қыркүйек.
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Жарлығы. Егемен Қазақстан, 2009, 28 тамыз. № 281-283.
5. 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы.
6. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Егемен Қазақстан. 2017 жылғы 1 ақпан.
7. Қазақстан Республикасы ЖС «Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет және жиынтығын саралау туралы» нормативтік қаулысы, 25.12.2006 ж. ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.
8. Қазақстан Республикасы ЖС «Соттардың қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануын саралау туралы» нормативтік қаулысы, 25.12.2007. ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 12.
9. Қазақстан Республикасы ЖС «Адам өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» нормативтік қаулысы, 11.05.2007. (кейінгі өзг. мен толықтыр.). ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.
10. ҚР Жоғары Сотының «Зорлау және өзгеде нәсіпқұмарлық сипаттағы күш қолдану әрекеттермен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды

саралаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысы, 11 мамыр 2007. (кейінгі өзг. мен толықтыр.). ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

11. ҚР ЖС «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысы, 11 шілде 2003 (19.12.2003. және 11.05.2007, 21.04.2011 ж. өзгертулермен толықт.) ҚР ЖС Бюллетені, 2003ж. № 7.

12. ҚР ЖС «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» нормативтік қаулысы, 23 маусым 2006. (21.04.2011 ж. өзгертулермен толықт.) ҚР ЖС Бюллетені, 2006 ж. № 6.

13. ҚР ЖС «Есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз дайындау қылмыстық құқық бұзушылықтары бойынша заңдылықты қолдану туралы» Нормативтік қаулысы, 14.05.1998ж. (30.04.99ж., 22.12.2000ж., 11.07.2003ж. өзг.) ҚР ЖС Бюллетені, 2007 ж. № 5.

14. ҚР Жоғарғы сотының Пленумының нормативтік қаулылары Жинағы. (1992 - 2014). - Алматы, 2014.

15. Сот-медициналық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу тәртібі туралы нұсқаулық. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 20 мамырдағы N 368 Бұйрығы. ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.

Негізгі әдебиеттер.

1. Абдиров Н.М. Концептуальные проблемы борьбы с наркотизмом в РК. (криминологическое и уголовно-правовое исследование). Алматы. 1999.

2. Абдиров Н.М., Мамаи Н.А., Сарсеков Б.С. Уголовно-правовые меры борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками. Алматы. 1998.

3. Абдиров Н.М. О наркоситуации в стране и государственной политике и стратегии преодоления наркотизма в РК. // Сб.науч.трудов. Карағанда. 1997.

4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық - Өнд. Толық., 4 бас. – Алматы: Жеті Жарғы. 2007 ж.

5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлімі. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы. 1998.

6. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық. Өңделген, толықтырылған 3 басылым, Алматы, Жеті жарғы, 2007.

7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық. Өңделген, толықтырылған 3 басылым, Алматы, Жеті жарғы, 2007.

8. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктері. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 768 бет.

9. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім. Дәрістер баяны. Профессорлар И.Ш.Борчашвили және Р.Б.Құлжақәевалардың жалпы редакциялауымен. Алматы, «Норма», 2007.

10. Апенев С.М. Қылмысты квалификациялаудың ғылыми негіздері. – Алматы. 2006.

11. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Дәрістер баяны /И.Ш. Борчашвилидің жалпы редакциясымен. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2006 г.
12. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім: Оқулық құрал. / И.Ш. Борчашвили және М.М. Оразалиев редакциясы бойынша. – Қарағанды: ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды заң институты. 2003.
13. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. (Жауапты редактор С.М. Рахметов, Т.Ә. Бапанов. – Алматы: Норма-К., 2004.
14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. Алматы, Норма-К, 2000.
15. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Ерекше бөлім: Дәрістер баяны / И.Ш. Борчашвилидің және Р.Б. Құлжақаеваның жалпы редакциялауымен. Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2007.
16. Борчашвили И.Ш., Рахимжанова Г.К., Курманбаев Б.М. Альбом схем по Общей части уголовного права (учебно-методическое пособие). – Караганда, 2000.
17. Борчашвили И.Ш. Коментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан Общая часть (том 1) / Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственный советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
18. Борчашвили И.Ш. Коментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан Особенная часть (том 1) / Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственный советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
19. Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права РК. – Алматы. «Жеті жарғы», 2001.
20. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). Изд. 2-е. доп. - Алматы, 1998.
21. Құлжақаева Р.Б., Құрманбаев Б.М. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі бойынша оқулық құрал. - Қарағанды, 2004.
22. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 20 жыл: жетістіктері мен даму келешегі: Халықырылық ғылыми-тәжіриб. конф. // 20 лет Независимости Республики Казахстан: достижения и перспективы развития: Материалы международной науч.-практич. конф. / Отв. Ред.: канд. юрид. наук., Д.Т. Кенжетаев, Заслуженный деятель Казахстана, д-р юрид. Наук., проф. И.Ш. Борчашвили: в 2-х т. – Караганды: Карагандинская академия МВД РК им. Баримбека Бейсенова, 2011. Т. 1. – 554 б., Т. 2. – б. 387.
23. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан хылқына Жолдауының негізгі ережелерінің аясында заң ғылымының даму келешегі: Жоғарғы оқу орындары арасындағы ғылыми-тәжірб. конф. мат-ры //Перспективы развития юридической науки в свете основных положений Послания Президента РК Назарбаева Н.А. народу Казахстана: Мат-лы межвузовской науч.-практ. конф. / отв. ред. канд. юрид. наук Кенжетаев Д.Т., д-

р юрид. наук, доцент Токубаев З.С. – Караганды: Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, 2012 ж. – 174 б.

24. Комментарий к Уголовному кодексу РК //Отв. ред.: д.ю.н., профессор Борчашвили И.Ш. - Алматы, "Жеті жарғы", 2015.

Қосымша әдебиеттер:

1. Наумов А.В. Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлімі: Лекциялар курсы. – Астана: Фолиант. 2001.

2. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996.

3. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. -М.,1984г.

4. Наумов А.В., Новиченко А.С. Законы логики при квалификации преступлений. - М., 1978 г.

5. Наумов А.В. Реализация уголовного права в деятельности следователя. - Волгоград, 1983 г.

6. Поленов Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Уч. пос. - Алматы: «Әділет Пресс», 1997.

7. Поленов Г.Ф. Общая часть уголовного права. (Альбом схем. Учебное пособие). - Алматы, 1998.

8. Рагов А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений. Практик. пос. - М. 2006г.

9. Савельева В.С. Основы квалификации преступлений. Уч. пос. - М. 2007г.

Авторлар туралы мәлімет:

1. Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті з.ғ.к., полиция полковнигі **Г.Ж. Мұхамадиева.**

2. Қазақстан Республикасының ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті з.ғ.м., полиция подполковнигі **Ө.А. Тұрғанов**

**Тақырып: Қылмыстық құқық бұзушылықтарды дұрыс саралау
ұғымы мен оның маңызы. Қылмыстық құқық бұзушылық саралау
түрлері.**

ЖОСПАР

1. Кіріспе.....	3
2. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың ұғымы және оның маңызы.....	4
3. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың түрлері.....	11
4. Қазақстан Республикасы қылмыстық құқығының Жалпы бөлімі нормаларының қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауға ықпалы.....	17
5. Қорытынды.....	23
6. Тақырып бойынша сынақ тапсыруға арналған тест тапсырмалары.....	27
7. Тақырып бойынша пайдаланылған (ұсынылатын) әдебиеттер тізбегі	34
8. Авторлар туралы мәлімет	39

-
- ¹ Б.А.Куринов. Научные Основы квалификации преступлений. – М. 1984. б.12.
² В.Н.Кудрявцев. Общая теория квалификации преступлений. – М. 2001 б 5.
³ Л.Д.Гаухман. Квалификация преступлений М., б 21

⁴ В.А. Сергиевский, С.М. Рахметов. Квалификация преступлений. –Алматы, 1999. б.10.

1 Б.А. Куринов, В.Н Кудрявцев аталған еңбектердің атаулары.

⁶Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР., 1924-1970 М., 1970, б 258

⁷Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Республики Казахстан (1961-2003 годы) Алматы-2004, б 318.